МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ, НАУКИ И МОЛОДЕЖИ
РЕСПУБЛИКИ КРЫМ

ГБОУ ВО РК
«КРЫМСКИЙ ИНЖЕНЕРНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ»

Кафедра крымскотатарской литературы и журналистики

Л.Ш. Джелилова

Учебное пособие для студентов очной формы обучения
направления подготовки 45.04.01. «Филология.
Крымскотатарский язык и литература»

КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫНДА
ОЧЕРК ЖАНРЫ

Симферополь
«ДИАЙПИ»
2015

ББК 84 (4 Укр-6 Кры) я73
УДК 821.512.19-4 (075.8)
Д40

Печатается по решению Ученого совета Государственного бюджетного образовательного учреждения высшего образования Республики Крым «Крымский инженерно-педагогический университет» Протокол № 5 от 14 декабря 2015 г.

Рецензенты:
Керимов И.А., д.ф.н., профессор кафедры крымскотатарской литературы и журналистики ГБОУ ВО РК "Крымский инженерно-педагогический университет", директор НИИ крымскотатарского языка, литературы, истории и искусств ГБОУ ВО РК "КИПУ";
Усеинов Т.Б., д.ф.н., профессор кафедры крымскотатарской филологии Таврической академии «КФУ им. В.И. Вернадского»;
Синица Д.А., к.ф.н., доцент кафедры социально-экономических и гуманитарных дисциплин Крымского филиала ФГБОУВО «Российский государственный университет правосудия».

Д40 Джелилова Л.Ш.
Къырымтатар эдебиятында очерк жанры. Дерс къулланмасы. – Симферополь: ДИАЙПИ, 2015. – 100 с.
ISBN 978-5-906821-40-9

Учебное пособие «Жанр очерка в крымскотатарской литературе» для студентов очной формы обучения направления подготовки 45.04.01. «Филология. Крымскотатарский язык и литература" составлено в соответствии с требованиями к уровню подготовки выпускников данного направления подготовки, установленных Федеральным государственным образовательным стандартом высшего образования по данному направлению подготовки.

Учебное пособие содержит необходимые теоретические сведения; вопросы по темам, примеры выполнения типовых заданий; перечень учебной литературы, необходимые для успешного освоения данного курса.

ББК 84 (4 Укр-6 Кры) я73
УДК 821.512.19-4 (075.8)

ISBN 978-5-906821-40-9

© Джелилова Л.Ш., 2015

МУНДЕРИДЖЕ

СЁЗ БАШЫ **4**

ОЧЕРК ЖАНРЫНЫНЪ ТАРИХИЙ ЧЫКЪЫШЫ АКЪКЪЫНДА **7**

XX асырнынъ ильк ярысында очерк жанрынынъ инкишафы...... **14**

ЗЕМАНЕВИЙ КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫНДА ОЧЕРК ЖАНРЫНЫНЪ ИЛЕРИЛЕВИ **20**

1960-джы сенелери эдебиятында очерк жанрынынъ инкишафы…... **26**

1970-джи сенелери эдебиятында очерк жанрынынъ илерилев ёллары….. **32**

1980-джи сенелери эдебиятында очерк жанрынынъ хусусиетлери….. **48**

Авдет деври (1986-1999 сс.) къырымтатар эдебиятында очерк жанры …………………………………………… **59**

СЁЗ ЕКЮНИ ……………………………………………….. **63**

СЁЗЛЮК …………………………………………………… **69**

ОЧЕРК (портретли бир очерк орьнеги) ……………………… **73**

МЕТИН ЯЗУВЫНЫНЪ ВЕ ОЧЕРК ТАЛИЛИНИНЪ ИНДЖЕЛИКЛЕРИ …………………………………….... **94**

КЪУЛЛАНЫЛГЪАН ЭДЕБИЯТ ……………………………... **97**

СЁЗ БАШЫ

Земаневий къырымтатар эдебиятында очерк жанрынынъ догъувы иле шекилленмеси мевзусы даа эввель айрыджа араштырылмады.

Та сюргюнлюк йылларында, Ташкентте бастырылгъан очерк топламлары олгъан базы джыйынтыкълар исе, о куньлерде окъуйыджыгъа бу жанрнынъ мукеммель парчаларыны багъышлай быракъты.

Бу китаплар бизим языджы ве шаирлерни эм тек бир джылтта топлагъан джыйынтыкълар олды, эм де эр бир шаир яки языджымыз айрыджа озь очерклерни топлап, бастыргъандыр.

Буларнынъ сырасында: Алядин Ш. «Юксек хызмет (Языджылар акъкъында икяелер)». Ташкент: Гъ. Гъулам адына Эдебият ве саньат нешрияты, 1983. – 206.; «Джесарет. Очерклер». (ред. У. Эдемова). Ташкент: Гъ. Гъулам адына Эдебият ве саньат нешрияты, 1986. – 183.; Нагаев С. «Асыргъа мусавий омюр (повесть-эссе)». Акъмесджит: Къырымдевокъувпеднешир, 2004. – 104; Осман А. «Эмдженьден селям. Очерклер». Ташкент: Гъ. Гъулам адына Эдебият ве саньат нешрияты, 1972. – 82; Фазыл Р. «Садыкълыкъ. Федакяр адамлар акъкъында икяелер. Преданность. Очерки». Ташкент: Гъ. Гъулам адына Эдебият ве саньат нешрияты, 1979. – 236; «Чебер эллер. Очерклер». (тертип эткен ве редактирлеген У. Эдемова). Ташкент: Гъ. Гъулам адына Эдебият ве саньат нешрияты, 1981. – 252; Черкез-Али. «Очерклер. Ешиль далгъалар». Ташкент: Гъ. Гъулам адына Эдебият ве саньат нешрияты, 1976. – С. 127-258.

Очерклерни язып бастыргъан я да очерк муэллифи олгъан языджыларымызгъа, эдиплеримизге бакъсакъ, булар – къырымтатар девамий неширлерине очерк язып ёллагъан инсанлар

олгъаныны теспит этебилемиз. Яни, «Ленин байрагъы», «Йылдыз», даа сонъраки йылларда исе – «Достлукъ», «Янъы дюнья», «Къырым» неширлеримизде басылгъан эдиплеримизнинъ *очерк* жанрына иссе къошкъанларыны коребилемиз.

Очерк жанры не вакъыт пейда олгъан ве шекилленген?

1940-джы сенелерден эвель *очерк* не мевзуда языла?

Заманевий бир очеркнинъ язылувында макъсад недир? Къырымтатар эдебиятынынъ *очерки* дигерлеринден фаркълымы, неси иле фаркъ тешкиль этмектедир?

Тувгъан эдебиятымыз очеркининъ эсас хусусиетлери недир?

Шаир ве языджылар, журналист ве асыл эдиплеримизден очерк тюрюнде яни жанрында кимлер фааль чалышты?

ХХ асырнынъ 60-джы сенелеринден башлап, Ташкентте бир чокъ бедий эсер ве булар сырасында *очерк джыйынтыкълары, очерк китаплары* бастырылды. Белли девамий яйынымыз «Ленин байрагъы» газетасы саифелеринде бу китаплар акъкъында малюмат берильген, ичиндеки мунджериджаты ачыкълангъан эди.

Эдебият тенкъиди тюрюнде яза тургъан эдиплеримиз Сейдаметов С., Озенбашлы А., Велиев А., Фазыл Р., Измайлов С., Нагаев С., ве башкъалары. Къырымтатарларында *очерк* жанры узерине башкъа да ич бир малюмат булунмай.

Бу бошлукъкъа бираз ачыкълыкъ кетирмек макъсады иле филологиянынъ яш мутехассысларына багъышлангъан ишбу лекциялар топламыны азырладыкъ.

Тувгъан эдебиятымызнынъ *очерк* жанрынынъ олушмасы, илерилев ёллары ве шекилленмеси, сюргюнлик деври эдебиятымыз (1944-1986 сс.) иле очерк жанрынынъ кунюмиздеки шекли иле вазифесини айдынлатмагъа гъайрет этеджемиз.

Макъсадымызны шойле сыралай билемиз: умумен очерк жанры акъкъында толу малюмат бермек;

ХХ асырнынъ ильк ярысында *очерк* жанрынынъ инкишафыны теспит этмек;

1940-джы сенелерден сонъ къырымтатар эдебиятында *очерк* жанрынынъ ери иле эмиетини бельгилемек;

фаркълы девир айдынларымызнынъ *очерк* жанрынынъ осювине къошкъан исселери яки жанр денъишмесине тесирлерини ачыкъламакъ;

эдебиятымызгъа аит очерклерде тасвир этильген мевзу ве макъсадлар даиресини ортагъа къоймакъ – бу дерслер топламыны тешкиль этмектедир.

Белли ки, очерк языджысы материалы сербест оларакъ топлай, шекиллендире биле, фаркълы къыяславлар япа биле ве аналогияларны къаршылаштырып бир очеркни ярата. Публицистик музакерелер, ильмий нетиджелер ве статистик мальземелер очеркте пек муимдир. Буннен, очерк бир икяеден фаркълана. Очеркнинъ тили даима публицистик тиль элементлерини ташымакътадыр Бу – илимий тильдир. Бойле тильни башкъа бир эдебий жанрда коралмазсынъыз.

ОЧЕРК ЖАНРЫНЫНЪ ТАРИХИЙ ЧЫКЪЫШЫ АКЪКЪЫНДА

Очерк жанры. Менсур эпик бир жанрдыр. Бу жанрда язылгъан эсерлерде муэллифнинъ етекчилик «мен»лиги мытлакъ огге чыкъа. *Очерк* жанры бедий эдебият иле публицистика сынъырында ер алгъан бир жанрдыр. Дигер эпик жанрлардан *очерк*ни айыргъан сынъырлар пек фаразий ве денъише бильген чизгилердир.

Аятнынъ образлы аксининъ хусусиетлерини къоругъан *очерк*, бедий тасвир васталарыны къулланмакътадыр. Бунынъ иле, *икяе* жанрына пек якъын турмакъта. *Икяе* ве *повест*те вакъиаларнынъ белли бир кетишаты мевджуттыр. Вакъиалар бир-бирини догъура, чюнки къараманларнынъ конфликт вазиетлери бу вакъиаларны ёнетмектедир.

Бу эки жанрдан *очерк*ни айыргъан шудыр: сербест композиция я «анълатувджы/икяеджи» тарафындан тертип этиле, яки фикрий бир «гъае» тарафындан ёнетильмектедир.

*Очерк*нинъ специфик ве къырылмасы къыйын олгъан шартлары, къаиделери (бельки де, эксиклиги) бардыр. Булар: къысмийлик (рус. *отрывочность*), вакъианынъ тар черчивеси, къачыныламаз бир тарлыкъ, локаль къалув дурумыдыр.

Амма, дигер тарафтан да *очерк*нинъ имтиязлары/устюнлюклери де бардыр. Дигер эдебий жанрларда пек корюльмеген базы устюнлюклер. Бир *очерк*нинъ ичинде сюжетли икяе, бир левха (рус. *сценка, зарисовка*), бир статистик малюмат / «эсабат», публицистик чыкъыш (рус. *выпад*) ве я насиат (рус. *поучение*) бир арада къулланыла билелер [33; 708].

Бириндджи *очерк*лер Ингильтеренинъ *Айдынлыкъ девринде* Джозеф Аддисон → ве Ричард Стиль тарафындан язылып, “Tatler” (1707-1711 сс., «Шаплавуз») ве “The Stectator” (1711-1714 сс., «Сейирджи») адлы меджмуаларда басылгъан эди. Бу *очерк*лер насиат берювджи, намускъа огретювджы язылар эди.

Он секизинджи асырда дюнья эдебиятында эм *очерк язылары*нынъ чешит-тюрлю шекиллери мейдангъа кетириле, эм де *очерк*нинъ хусусий жанрлыкъ мундериджеси тайин этиле эди. Чиркин, медениетсиз, ахлякъсыз ве алчакъ хасиетли инсанларнынъ типлери устюне кульген, буларны беян эткен *очерк*лер языла тургъан.

Чарльз Диккенснинъ “Sketches by Boz” (1836 с., «Бознынъ левхалары») адлы эсери асыл да *керчек аят ве чешит-тюрлю къылыкъларны анълаткъан уфакъ-тюфек икяелер* оларакъ билинир эди.

Русиеде исе XVIII асырнынъ орталарында ильки *очерк* языларыны коре билемиз. И.И. Новиковнынъ сатирик меджмуалары “Трутень” (1769-1970 сс., «Азман») ве “Живописец” (1772-1773 сс., «Рессам») рус очеркине саифелерини бере эди. Эм Авропада, эм де Русиеде бу *очерк*лерде язылгъан вакъиалардан, даа сонъраки йылларда, белли романларнынъ сюжетлери догъаджакътыр.

Публицистика – бедий эдебият ве ильмий, ичтимаий-сиясий несирджилик арасында тургъан эдебий эсерлер жанрыдыр. Публицистик эсерлернинъ ильк ве энъ муим вазифеси – земаневий омрюмизнинъ ичтимаий актуаль проблемаларны ачыкъламакътан ибареттир.

Шекиль чешитлиги пек кениш олгъанындан, *публицистика*нынъ хусусиети

социумда ойнагъан ролю ве эмиети де сынъырсыздыр.

Муэллифнинъ мефкюревий ёлу, кутькен принциплери *публицистика*да айдынлатылгъаны киби, окъуйыджыларны белли бир джерьянгъа, белли ёнелишке кетирмектедир.

Очерк, макъале, фельетон, эссе ве памфлет – *публицистика* жанрлары олалар.

Очерк – базы лугъатларда «менсур документаль жанр» оларакъ бельгилене. Белли ки, *очерк* земаневий омюр, фактлар иле кишилерге багъышланмакътадыр.

Эссе – очеркнинъ бир чешитидир. Бир эсседе фактлар дегиль де, тюшюндже, теэссурат ве ассоциация акс олунмакъта.

Очерк образлы тасвирнинъ хусусиетлерини къорчалай. Бу ал исе, юкъарыда къайд этильгени киби, *икяе* жанрына якъынлыгъыны косьтермектедир. Дюнья эдебиятынынъ инкишафында *очерк* жанрынынъ буюк ролю шубесиздир.

Насиат берювджи, инсаннынъ догъру ёлдан таймамасы ичюн язылгъан «ильки очерклер» бельки Мевляна Джеляледдин Румийнинъ «Месневи» сине мевзу берген къыскъа тербиевий икяечиклери ола биле. Шаркъ эдебиятына мукеммель бир эсер къазандыргъан Мевлянанынъ «Месневи»синде керчектен о девирде яшагъан инсанлар акъкъында аджайип икметли икяечиклер тапа билемиз.

Очерк бедий ве публицистик язıла тургъан бир язıдыр. Бедий очерк жанры икяеге якъын, я да – икяенинъ та кендисидир. Хатырлав (рус. *мемуары*), лирик-фельсефий ве ёл / сеяхат теэссуратлары (рус. *путевой очерк*) – бедий очеркнинъ жанрларыдыр.

Публицистик очерк – джемиетимизнинъ ичтимаий аятынынъ теракъкъиятына эмиет берген бир язıдыр.

Рус эдебияты *очерк* жанрынынъ инкишафы иле шекилленмесине В.А. Гиляровский, И.С. Тургенев, О.Ф. Берггольц, М.М. Пришвин, Г.И. Успенский, М. Ильин, В.В. Маяковский, Ф.А. Абрамов, В.М. Песков, К.Г. Паустовский киби язıджыларнынъ къошкъан исселери буюктир. [33; 708]

Белли рус классиги Тургеневнинъ «Бир авджынынъ къайдлары» («Записки охотника») эсери пек парлакъ очерклер оларакъ къабул этильген эди озь заманында. Эсаста И. Тургенев озь эсерлеринде койлю адамны (рус. *мужик*) даима идеализе этер эди. Бу койлю адамнынъ не къадар догъру ве табий бир шахыс олгъанына окъуйыджысыны ишандыра эди. *Мужик* иле *помещик*нинъ ахлякъий-психологик табиатларыны къыяслап, бу эки шахыснынъ узеринде тедкъикъий инджелеме япа эди. Рус эдебиятында XIX асырда шекилленген «физиологик очерк» варианты социаль сыныфлар арасындаки акъсызлыкъ иле укъукъсызлыкъны сергилей эди. *Очерк*лерде тариф этильген халкъ табакъасынынъ энъ ашагъы сыныфы пек кескин къалемнен тасвир этильген эди. Революцион-демократик мевзулар о девирде очерклерни (физиологик очеркни) мейдангъа кетирген эди.

1920-джи сенелери генч совет улькесининъ сатирик неширлеринде Евгений Петров иле Илья Ильф къалемине аит иджвий *очерк*лернинъ парлакъ орьнеклерини къайд эте билемиз (меселя, И. Ильф, «Перегон Москва-Азия», 1924 г.).

Очерк жанрынынъ илерилеви устюнде тесири белли олгъан рус языджы К.Г. Паустовский. О, озь макъалелерининъ бирисинде: «*Фикримдже, ой ве фактларнен толу бир очерк, юксек эдебияттан ич бир шекильде айры турмай. Манъа къаршы чыкъып дей билелер ки, юксек эдебияткъа иджадий хаялланув аиттир. Очеркте исе бу олмамакъ керек. Бойле фикир догъру дегильдир. Эйи бир очеркте даима бир уйдурма мевджуттыр*», деерек къайд эте [18; 46].

Земаневий эдебиятта ве публицистикада *очерк* чокъча ишленген жанрлардан биридир. Къырымтатар эдебиятында да шу вазиет айныдыр.

Эдебиятымызнынъ ильки *очерклери* XIX асырнынъ экинджи ярысында пейда ола. Муэллифи, тахмин этебиледжегинъиз киби, – «Терджиман»нынъ сахиб-и нашири Исмаил Гаспралыдыр (1853-1914).

Билингени киби, «Ленин байрагъы» газетанынъ саифелеринде, газета чыкъыш йылындан башлап, (1957 с.) *очерк* язылары басылмакъттадыр.

Эр бир языда халкъымызнынъ куньлюк омюри, II Джиан дженки (Улу Ватан дженки, 1941-1945 сс.) сырасында къараманлыкъ косьтерген аскер я да ишчилер ордусынынъ хызметкярлары сымалары, зираат ходжалыгъыны тиклев, санайы юкселишлери, дженк сонърасы йылларынынъ зорлугъыны мевзу этип косьтерген макъале ве *очерк*лер басыла тургъан.

ОЧЕРКЛЕР

Айрыджа, бедий эдебият меджмуамыз «Йылдыз» саифелеринде *очерк* жанрына аит олгъан бутюн эсерелер (эссе, очерк, повесть-эссе, хатырат, ёлджулукъ язылары / къайдлары) нешир олунды.

Бу жанрнынъ языларына хызмет эткен эмекчилеримизнинъ энъ беллилери шулардыр: Раим Тынчеров, Абдулла Дерменджи, Шамиль Алядин, Юсуф Болат, Абдуреим Алтанълы, Эшреф Шемьи-заде, Гъафар Булгъанакълы, Джемиль Сейдамет, Абселям Ислямов, А. Фетислямов, Фетта Аким, Энвер Селямет, Решид Мурад, Зиядин Джавтобели ве дигерлери [24].

XX асыр шаир ве языджыларымыз *очерк* тюрюнде семерели иджат эттилер.

Айдынларымызнынъ икяе ве *очерк*леринде халкъ аяты, тарихы ве кишилернинъ федакяр эмеги тасвирленди.

Уйкен языджыларнен берабер 1970-джи сенелери эдебиятымызгъа кельген яш эдиплер Риза Фазыл, Айдер Осман, Аблязиз Велиев, Мамбет Алиев, Билял Мамбет, Урие Эдемова, Эрвин Умеров, Сафтер Нагаев, Р. Алиев, Эмиль Амит, Шакир Селим бу жанрны аля ишлетип, фааль чалыштылар.

*Очерк*лерде халкънынъ талийи, халкъ къараманы олгъан инсанлар, о девир топлумынынъ мукъаддес арзулары иле юдже хаяллары, тувгъан юрткъа бесленген ынтылув анълатыла, халкъымызнынъ тарихий кечмиши айдынлатыла эди.

Топлумда «ахлякъны юксельткен» бир язы типидир, деп билине эди очерк язылары. Очерклернинъ бу тарафыны китабымызда тедкъикъ этмеге гъайрет этеджемиз.

● ***Суаллер:***

1. **Очерк жанрынынъ анъламыны ачыкъланъыз. Сиздже, бу жанрнынъ догъув ери къайсы ердир?**
2. **Очеркнинъ ильки шекиллери нелердир?**
3. **Очерк языджысы (рус. *очеркист*) сымасыны тасвир этинъиз.**

● ***Вазифелер:***

1. Къырымтатар эдебиятында очерк жанрынынъ ильки язылар ыны ачыкъланъыз. Очеркистлеримиз акъкъында къыскъа малюмат беринъиз.

2. Гъарп эдебиятынынъ белли очерк языджыларынынъ эсерлери акъкъында малюматны къайсы эдебияттан файдаланып аладжагъынъызны тариф этип беринъиз.

XX асырнынъ ильк ярысында очерк жанрынынъ инкишафы

Элимиздеки малюматларгъа коре, къырымтатар эдебияты тарихында публицистик эсерлер, шу джумледен очерклер, XIX асырнынъ 70-джи сенелерде фааль языла башлай.

Малюм олгъаны киби, Багъчасарайда 1883 сенеси, тюрк дюньясынынъ улу айдыны Исмаил Гаспралы «Терджиман» газетасынынъ нешрине кирише.

«Терджиман» этрафында топлангъан яш несиль айдынлары земаневий эсерлер язмакъта, рус ве дюнья классикасы эсерлерини къырымтатар тилине терджиме этмеге башлайлар.

«Терджиман» XIX асырнынъ сонъунда янъы сильтем алгъан эдебиятымызнынъ инкишафына, янъы эдебий кучьлернинъ ортагъа чыкъмасына себеп олды. Бунынъ саесинде газета нашири И. Гаспралы озю де нумюне оларакъ, парлакъ публицистик фаалиет косьтерип, янъы, кучьлю эдебий эсерлер де яза.

Ильк газетамыз иле онынъ нашири ялынъыз эдебиятымызда дегиль де, айны заманда, къырымтатар журналистикасында (газетаджылыгъында), *публицистика*мызны инкишаф эттирювде, маарифчиликни илерилетювде, умумен халкъны айдынлатувда, медениетни тиклевде, бутюн бу сааларда къалеми пишкин истидатлы мутехассыслар осьтюрювде буюк роль ойнады.

«Терджиман»да И. Гаспралы шу девирнинъ гъает актуаль ичтимаий ве сиясий меселелернен бир сырада тербиевий меселелер, къадынларны социум аятына къошув, оларны эски ве агъыр диний адетлернинъ тесиринден, кери къалмышлыкътан къуртарув, акъларыны къорчалав меселелери акъкъында ве башкъа мевзуларда бир чокъ макъале язып бастыргъанлар.

Базы макъалелернинъ адлары къайд этильмели. Булар: «Миллет» 1907 с., «Рамазан насихаты» 1898 с., «Рус муслюманлыгъы» 1881 с., «Къыраат-ы тюрки» 1894 с., «Кесб ве тиджарет мухабиреси» 1889 с., «Мешхур пайтахтлар» 1901 с., «Мират-ы джедид» 1882 с., «Куре-и-

арзын сюрет-и тешкили» 1897 с., «Меджлис-и хакиме-и ислям» 1902 с., «Неваи-й мир-Алишир» 1902 с.

«Терджиман»нынъ къанатлары алтында топлангъан зиялылар да Абдурешит Медиев, Осман Акъчокъракълы, Бекир Эмекдар, Абдурефигъ Боданинский, Асан Сабри Айвазов, Исмаиль Леманов, Осман Заатов, Усеин Балич, Сеид Абдулла Озенбашлы, Абибулла Одабаш, М. Рефатов, Мемет Нузет, Усеин Шамиль Токътаргъазы, Асан Чергеев, И. Борагъанский ве дигерлери *публицистика* саасына иссе къошкъанлар.

1917 сенеси инкъилябындан сонъраки девирде къырымтатар эдебиятына шекиль ве ёнъ берген языджы ве шаирлеримиз (Абдулла Лятиф-заде, Якъуб Шакир-Али, Умер Ипчи, Осман Амит, Ыргъат Къадыр, Ильяс Тархан, Мамут Недим ве саире) 1930-джы сенелер эдебиятыны шекиллендирдилер.

Бу девирнинъ эдебияты эмекдар халкъкъа, пейда олгъан янъы социалист джемиетине хызмет эткен. Шиириет, несир, драматургия, тенкъидчилик ве терджиманлыкъ иле бир сырада *публицистика* жанры илериледи.

А. Дерменджининъ «Пролетар эдебияты ичюн куреш» (1930 с.),

УМЕР ИПЧИ
(1897, Багъчасарай – 1955, Томск)

Драматург. Романист.

1914 йылында Уфагъа кетип «Гъалия» медресесинде орта тасилини коре. 1915-те ильк шиири «Медресе»ни язды.

1917-де Къырымгъа къайтып оджалыкъ япа. 1920-джы сенелерде актёр, режиссёр ве Къырымтатар девлет театрининъ мудири олып чалыша. Эм несир, эм назм, эм де драматургия эсерлерини буюк бир истидатнен яза.

Айны йылларда «Ени дюнья» газетесинде де чалыша.

1923-де «Фаише» пьесасыны яза. 1925 с. «Алим» пьесасыны, 1926 с. исе «Ненкеджан ханум» пьесасыны яза. 1929 «Шахин-Гирей» пьесасыны яза. Бутюн бу эсерлерде къырымтатар халкъынынъ кечмишини анълата.

1930-джы сенелери «Алим», «Ачлыкъ», «Оджалар» адлы романларыны да язгъаны билинмектедир. Анджакъ бу романлары о сенелерде гъайып олгъан. 1936-да онынъ бедий фаалиетининъ 20-джи йылы мерасимлернен къутланды.

1937-де исе «миллиетчиликнен» къабаатланып, 12 йыл хапис джезасы алды.

1949-да хапис заман муддети биткенине рагъмен хапистен чыкъарылмады. Томск психиатрик клиникасына хапис этильди.

Белли языджымыз У. Ипчи 1955 сенеси вефат этти.

А. Фетислямовнынъ «Шаир Алтанълы акъкъында» (1940 с.), Р. Мураднынъ «Ор чёллери» (1938 с.) адлы очерклер джыйынтыгъы, У. Ипчининъ «Джанлангъан халкъым» (1936 с.), «Реислер» (1935 с.) очерклери ве дигер бир чокъ макъале ве очерк дюнья юзюни корьди.

Юкъарыда берильген малюматны тасдикъламакъ адына, языджы Умер Ипчининъ иджадына мураджаат этейик.

Умер Ипчи эдебий иджадынен берабер даима *публицистика* иле огърашты. Языджынынъ бу саадаки ильки теджрибеси 1917 сенесинде ола.

Публицистиканынъ хусусиети, онынъ шекиль чешитлери пек чокъ олгъанындан себеп, ичтимаиетте ойнагъан ролю де сынъырсыздыр.

Макъале яраткъан муэллифнинъ фикрий ёлу, кутькен принциплери публицистик языда айдынлатылгъаны киби, окъуйыджысыны белли бир джерьянгъа, гъаевий бир ёнелишке джельп эте.

Ялынъыз информацион джеэтини алгъанда, Ипчининъ публицистикасы гъает терен ве кеништир. Онынъ макъалелери даима ичтимаиет, медениет файдасы нокътаи назарындан келип чыкъа.

Инкишафымызда эдебий тиль ве имля проблемасы ортагъа чыкъкъанда, Умер Ипчи, дигер алим ве языджыларымыз киби, газета ве журналларымызда эдебий тиль ве имлямыз узерине ачылгъан музакерелерге къошула. Матбуатта онынъ арды-сыра макъалелери басылмагъа башлай.

1923 сенеси «Бизде имля меселеси», 1924-те «Тиль ве имля», «Бизде тиль меселеси», «Язы меселеси», «Имля ве тиль конференциясы мюнасебети иле»; 1927 сенеси «Эдебий тиль, язы тили» ве саире язылары нешир этиле.

Умер Ипчининъ публицистикасында муим бир ерни театр акъкъындаки макъалелери алмакътадыр. «Театро омюринден» (1925 с.), «Мен де шаштым, апакъай!» (1925 с.), «Театромыз» (1927 с.), «Татар театросы акъкъында» (1928 с.), «Театро ве

языджыларымыз» (1929 с.), «Пьеса тили» (1932 с.), «Миллий опера» (1937 с.) языларыны къайд этмелидир.

Умер Ипчи эдебиятымызнынъ меселелерини къайгъырып, оларнынъ эсасыны инджелеген. Языджынынъ эдебиятымыз акъкъында язгъан базы макъалелери сырасындан: «Языджылар тёгереги нешир коопeративи иле багъланмалы» (1926 с.), «Чолпан дивар газетасы» (1928 с.), «Нефис эдебият терджимеси» (1932 с.), «Чалышувымыз акъкъында» (1933 с.), «Эдебиятымызнынъ мувафакъиети ве базы нукъсанлары» (1935 с.), «Эдебиятта эксиклер ёкъ этильмели» (1936 с.), «Пушкин ве къырымтатар эдебияты» (1937 с.) киби языларыны айрыджа къайд этмели. Эдебий макъалелеринде эдебиятымызнынъ алыны илим нокътаи назарындан инджелеерек, бедиятымызнынъ осьмесине ве илерилемесине эмек берди.

Умер Ипчи ичтимаий-сиясий меселелер иле айрыджа огърашып, кескин къалемини ойнаткъан, месуль кимселерни «вазифеге давет» эткен бир айдындыр.

Ипчининъ «Багъчасарай» (1931 с.), «Ускют» (1935 с.), «Реислер» (1935 с.), «Шанлы ве бахтлы куньлеримиз» (1935 с.), «Не де дюльбер баарь» (1936 с.), «Джанлангъан халкъым» (1936 с.), «Авдет» (1936 с.), «Аппаз Усеинов» (1936 с.) серлевхалы *публицистик очерк*лери эдебиятымызда озюне хас ерни тутмакътадыр.

Чарлыкъ Русие девриндеки социаль адалетсизликни кенди башындан кечирген Умер Ипчи, юкъарыда анъылгъан *очерк*леринде акъсызлыкъны кескин тильнен ифаде эте.

«Багъчасарай» адлы *очерк*инде У. Ипчи буюк бир усталыкънен публицистиканы бедий эсер нагъышлары иле яраштыра. Базы вакъыт исе, публицистик бир парчаны бедий эсер шеклине чевире бильмектедир. Документаль весикъалар иле бирлештирильген эдебий-бедий парчалар 1917 сенеси Октябрь инкъилябындан эвель олгъан «истисмар деври»ни парлакъ ве джанлы бир шекильде косьтермекедир.

Ичтимаий-сиясий мевзуларгъа багъышлангъан «Реислер» (1935 с.), «Не де дюльбер баарь» (1936 с.) *очерк*леринде сюжет баягъы оригиналь бир бедий хаялланув эсасына тизильген. Амма бойле бир бедий хаялланув керчек адислерге олдукъча якъынлаштырылгъан.

Шуны къайд этмели ки, У. Ипчининъ публицистикасы мевзу джеэтинден гъает чешитли олып, йылларджа къырымтатар халкъынынъ медений, ичтимаий ве сиясий аятына сайылы хызмет эткендир.

● ***Суаллер:***

1. Къырымтатар эдебиятында публицистик очерки орьнеклерини беринъиз.

2. Эдебиятымыз иле тилимизнинъ инкишаф ёлларыны косьтерген очерклер акъкъында малюмат беринъиз.

● ***Вазифелер:***

1. Очеркист Умер Ипчининъ язылары акъкъында «Девирни акс эткен очерклер» ады алтында бир реферат азырланъыз.

2. Умер Ипчининъ очерклеринде къайсы тарихий вакъиалар анълатылмакътадыр, тариф этинъиз.

ЗЕМАНЕВИЙ КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫНДА ОЧЕРК ЖАНРЫНЫНЪ ИЛЕРИЛЕВИ

Языкъ ки, II Джиан дженкининъ феджий акъибети эдебиятымызны джиддий бир дургъунлыкъкъа огъратты.

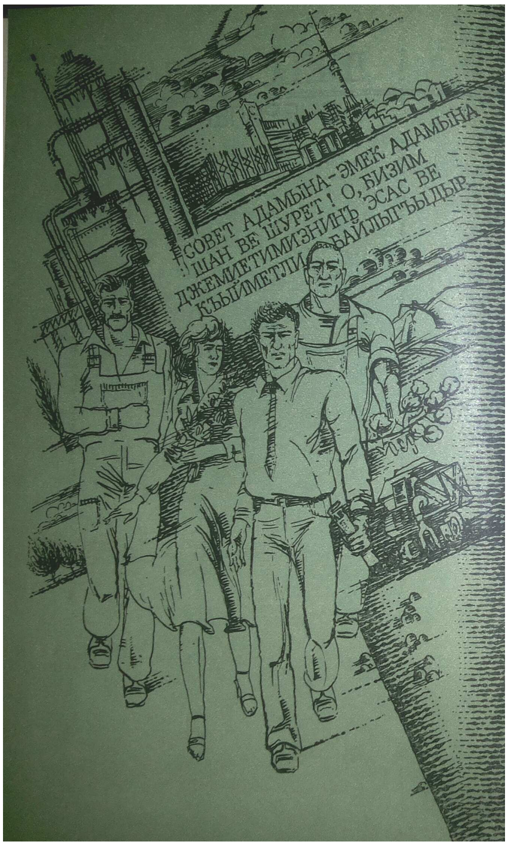

Ватан-Къырымдан тюбю-тамырынен сувурылып чыкъарылгъан миллетни ёкъ этме макъсады иле совет укюметининъ алып баргъан сиясий тедбирлеринден, эльбетте, бу ерде сёз этильмейджек.

Эр шейге рагъмен, халкъымыз баш эгмей, элинден кельгенини япып, озюне коре, медений мирасынынъ къырынтыларыны топлай, йыкътырылгъан миллий ве маневий къыйметлерини яваш-яваш топлап, адым-адым тиклемеге башлай. 1950-джи сенелеринде халкъ эдебиятымызнынъ (къырымтатар фольклоры) ролю гъает муимдир.

Такъвимлер 1957 сенесини косьтергенде, къырымтатар айдынлары группасынынъ нихайи башарысы оларакъ, Ташкентте ана тилимизде «Ленин байрагъы» газетасы чыкъып башлай.

Айны вакъытларда, Озьбекистан джумхуриети радиосында къырымтатар тилинде эшиттирювлер алып барылды, Озьбекистан языджылары бирлиги янында къырымтатар секциясы ачылды да, йыллардан сонъ сагъ къалгъан ве энъ узакъ кошелерге савурылгъан эдиплерни бу секция бирлештирди.

Бунда эмеги кечкен мухтерем инсанларымыз – Шамиль Алядин, Абдуреим Алтанълы, Абдулла Дерменджи, Эшреф Шемьи-заде, Юсуф Болат, Зиядин Джавтобели, Раим Тынчеров, Решид Мурад, Фетта Аким, Гъафар Булгъанакълы киби эдиплердир. Бу айдынларнынъ пешинден келип етишкен генч несиль яш эдебиятчыларымыз да бедийятымызны яшаттырдылар.

Бу яшлар сюргюнлюк муитинде догъуп, осюп, тасиль алып, шахсий оларакъ шекилленип, джанланалар ве бедий сёзюмизге джан къаталар. Иште бу шахслар даа сонъра (1986-1999 сенелери Авдет девринде) къырымтатар эдебиятына шекиль ве ёнъ береджеклер.

1957 сенесинден башлап ана тилимизде китаплар чыкъып башлай. 1968 сенеси Гъ. Гъулам адында Эдебият ве санъат нешриятында къырымтатар редакциясы ачыла.

1976 сенеси «Йылдыз» меджмуасы чыкъып башлай. Аджимли эдебий эсерлер язылып, бу меджмуамызда басылмакъта эди. Лякин о девир языджылары эп белли мевзу черчивесине

ШАМИЛЬ АЛЯДИН
(12.07.1912 Махульдур кою, Багъчасарай – 21.05.1996, Акъмесджит)

Къырымтатар эдебиятынынъ мешур несирджисидир.

Багъчасарай еди йыллыкъ мектебини битирди. Оджасы Яхья Байбуртлы эдебияткъа алякъасыны уяндыра. 1927-де «Яш къуввет» генчлик газетесинде И. Гаспралыгъа багъышлангъан ильк шиири «Танъ бульбули» нешир этиле.

1932-де ильк шиир китабы «Топракъ кульди, кок кульди» нешир этиле. 1939-да 9 сыныфлар ичюн «Эдебият хрестоматиясы» нешир этильди.

1930-джи сс. озь ризасынен Озьбекистаннынъ Чирчик шеэрине кетип химкомбинатнынъ къурулышында экскаваторщик олуп ишлей.

«Эгер севсенъ» романы Озьбекистанда шекиллене.

1939-да Къырым Языджылары Шурасынынъ башы оларакъ сайлана. 1940-та «Омюр» сайланма эсерлери китабы чакъа. 1941-де озь ризасынен дженкке кете. Ярлангъан сонъ партизан бирликлеринде чалыша.

Сюргюнлюкнинъ ильк йылларында Озьбекистанда «Хайтарма» ансамбли, «Ленин байргъы» иле «Йылдыз»нынъ пейда олувында буюк ролю олгъан.

1980-1987 сс. «Йылдыз»нынъ башмуаррири оларакъ чалышты. 1994-те Къырымгъа къайтып ерлеше.

«Тугъайбей» адлы романыны битиремейип, Къырымда вефат эте.

багълы эдилер.

Ана-юрт (Ватан-Къырым) яки якъын тарихнынъ адиселери мевзусында язып оламадылар. Бойле бир «тар, эксик ве сиясий къыскъач оларакъ сыкъкъан» бир муитте тувгъан эдебият кереги киби инкишаф эталмады.

Фикир кенишлиги, сынъырсыз бир мундеридже теренлиги ясакъ эди. *Очерк*лер, совет аят тарзындан гъает мемнюн олуп яшагъан «бахтлы инсан» сымасыны тюретмеге меджбур эди. Ватанмы?... Ялынъыз шу ола биле эди: уджы-сынъыры корюльмеген «улу совет юртымыз»нынъ эр кошеси бизге тувгъан Ватан эди…

Бунъа бакъмадан, языджыларымыз белли къаиде ве ясакълар олса да, эдебиятымызны яшатмагъа гъайрет эттилер. Эдебиятымызда «слоган поэтикасы, совет романтикасы» тарзлы мевзулар эсерлерге темель къурдырды. Несир жанры эдебиятымызда муим бир ерни алды» [44; 406].

1945-тен сонъраки эдебиятымызнынъ илерилеви публицистик язылардан башланды.

Языджыларымызнынъ икяе ве очерклеринде «бахтлы совет инсанынынъ куньлюк эмеги, дженксиз-тынч аят, ишчи сыныфынынъ омюр тарзы, коллектив эмегининъ инсан шахсиетине тесири, икътидарны элинде туткъан коммунист партиясынынъ рухий тербиелеви хусусындаки юдже гъайрети, озь инсаныны къайгъырувы, къардаш халкъларнынъ достлугъы» мевзулары даим огде эди.

Советлик аят тарзы ве бу аятны пропаганда этюв, бу аяттан сонъ дередже мемнюн олув, советлернинъ макъсады огъруна аятны феда этюв – девирнинъ талабы эди.

Меселя языджымыз Айдер Османнынъ 1972 с. басылгъан «Эмдженъден селям» адлы→ очерклер китапчыгъы толусынен «совет адамларынынъ Ватангъа, халкъкъа, Коммунист партиясына сынъырсыз садыкълыгъыны» сергилей [36; 2].

XX асырнынъ 70-джи йылларында яратылгъан базы *очерк*лернинъ эсас хусусиети исе эсерде «заман иле мекян маналарынынъ белли олмамасы»ндан ибареттир ки, эсерде вакъианынъ къайда олып кечкени анълашылмай. Амма шу вакъиалар окъуйыджыны халкънынъ тарихий кечмишине алып кете, бир манада окъуйыджы озюни экскурс ичинде ис этмектедир. Бир къач анълатувдан сонъ *очеркист* (очерк языджысы), белли сёзлер къулланаракъ, бу вазиетни айдынлата.

Мисаль оларакъ, Шамиль Алядин «Акъшам эв алдында» очеркинде «сельби, эмен» сёзлеринден сонъ «къышлакъ» сёзюни къуллангъан. Яни, вакъианынъ Озьбекистанда олып кечкенини бундан анълаймыз. Языджымыз контраст усулыны къулланып (рус. *метод применения художественных контрастов*), окъуйджысына *тувгъан* иле *ят* фаркъыны косьтермеге тырыша.

*Очерк*те къараманларнынъ кишилик образлары диалог вастасынен ачыкълана. Бу да – девирнинъ очерклери ичюн типик бир вазиеттир.

Бир хусусиет даа – эсерге керчек фактлар ракъамлар, сенелер вастасынен кирсетиле. Эм эмек къараманына «урьмет / эмек нишаны» деген орденни ве бунъа бенъзеген бельгилер берильгени къайд этильмектедир. Бунынъ иле, икътидарны элинде туткъан сиясий партиянынъ халкъ эмеги иле гъайретлери огъруна эр шейни эдие этип бергени косьтериле эди.

Яни, совет укюмети озь халкъыны къайгъыргъаны бир манада тасдикъ эте эди.

Советлерде икътидаргъа кечкен янъы инсан иле берабер я сербестлик, я да кене ясакълав девирлери яшатыла кельген. 1960-джы сенелери артыкъ очерклерде халкънынъ тарихы акъкъындаки керчеклер ачыкъ-ачыкъ айтыла башланды. *Очерк*нинъ белли

къараман типи – замандашымыз, ватандашымыз, эльбетте. Амма, бунен берабер, белли бир тарихий образнынъ айдынлатылувы ёлу иле беян этюв – бу девир эдебиятынынъ эсас чизгиси олды.

*Очерк*лерде сыкъ-сыкъ халкъ агъыз яратыджылыгъы нумюнелерине мураджаат этиле. Халкънынъ тарихий кечмиши акъкъында кениш бир малюмат бериле эди.

Бир сыра муэллифлер малюмат берип, миллетке бефтан япыштырылгъан «саткъын» лекесини акъламагъа тырыша эди.

Умумен алгъанда, о девирде яшагъан ве иджат эткен эдиплеримиз халкъ шерефини къуртарув, яман ве акъсыз дамгъадан къуртулув ёлларыны сынамакътан эринмей-усанмай чалышыр эдилер. Къардаш тюркий халкъларнынъ яки дигер эр анги халкънынъ эдебият тарихына дикъкъатнен бакъсакъ эгер, бойле бир вазиетни ич бирисинде тапалмамыз.

Къыскъасы, *очерк* жанрымызнынъ инкишаф ёлларыны да халкъымызнынъ кечмишине, агъыр къадерине багълай билемиз.

1950-джи сенелерден башлап, язылгъан *очерк*лернинъ мевзулары шу эсас анахтар-сёзлерде сакълыдыр: эмек, дженк ве дженк къараманлары (уруш гъазылары, эмек ветеранлары), спорт, илим, санат, эдебият ве медениет меселелери.

Очерк жанрынынъ илерилеви несиллернинъ денъишмесине де, сиясий янъылыкъларгъа да багълы ола тургъан.

● ***Суаллер:***

1. **Земаневий къырымтатар эдебиятынынъ бир очерк язысыны тариф этинъиз.**
2. **Миллий неширлеримизнинъ саифелеринде къайсы мевзуларда очерклер басылыр эди?**

● ***Вазифелер:***

1. Юкъарыда анълатылгъан девирнинъ инсан типини, бир очерк къараманы сымасыны конспектинъизде тасвир этинъиз.

2. «Эмдженъден селям» адлы очерклер китапчыгъындан бир очерк сайланъыз. Онынъ къайсы къысымлары ве язы къаиделери *очерк* жанрынынъ бир эсери олгъанына сизни инандырмакътадыр?

1960-джы сенелери эдебиятында очерк жанрынынъ инкишафы

1960-джы сенелер къырымтатар эдебиятында тикленюв девири сайыла.

Эдебиятымызда дургъунлыкъ девринден сонъ эйи илерилемелер олды. Халкъымызнынъ менлиги, миллий васфыны, тилини сакълап къалув огърунда баягъы тедбирлер япыла.

Эдиплеримиз тиль ве эдебиятны белли бир черчиведе яшатмагъа ынтылгъанлар. Сербест эмек, ишчи аяты киби мевзулар эдебиятнынъ эсас мевзулары ола. О девирде несир жанры – етекчи бир жанрдыр.

Языджыларымыз *роман* жанрына хызмет этелер.

Нетиджеде, бир сыра романлар язылып басылды. *Повесть, икяе* жанрлары да илерилей.

Публицистик язылар сырасында *очерк* энъ парлакъ жанр олгъаны ачыкътыр. Бельки де, миллий газетамыз «Ленин байрагъы»нынъ он бинълернен адам тарафындан окъулгъанындан себеп, бу *очерк* жанрындаки язылар кениш ёл ала.

Абунелик ракъамларынынъ энъ юксек севиелерине иришкен вакъытлары – 1960-1970 сенелери. Чюнки белли ки, *очерк*лернинъ чокъусы, эльбетте, газетада басылмакъ узьре неширге азырланмакъта эди.

1941-45 сенелери дженкинден сонъраки эдебиятнынъ илерилеви публицистик языларнынъ гъает аля олгъан севиесине багълы.

1957 сенеси Ташкентте, къырымтатар тилинде «Баарь эзгилери» адлы бир китап нешир олунды. Бу джыйынтыкъкъа шиир ве икяелернен бир сырада *очерк*лер де кирсетильди.

1959 сенеси исе ялынъыз *очерк*лерден ибарет «Еди йыллыкъны яратыджылар» серлевхалы джыйынтыкъ дердж олунды.

Джыйынтыкъта Ш. Алядиннинъ «Акъшам эв алдында»; Ю. Болатнынъ «Палванташлылар», «Учь корюшюв»; Р. Мураднынъ «Къара алтын хазинесинде», «Бизим къызлар»; Р. Тынчеровнынъ «Ашагъы Чырчыкъта»; Ф. Акимнинъ «Челик иритиджи», «Тенеке ясагъан йигит», «Уджуз памукъ устасы»; М. Алиевнинъ

«Мектептен заводгъа»; А. Мефаевнинъ «Омюр басамагъында» киби *очерк*лер топлангъан.

Китап, Фетта Акимнинъ «Челик иритиджи» адлы очерки иле башлана. Очеркнинъ баш къараманы Бекабад маден заводы ишчиси, бригадабашы, шеэр советининъ депутаты, намы республикагъа даркъалгъан мешур бир челик иритиджиси Ахтем Джемилевдир.

Бу очеркте маденджилер коллективиндеки самимий эмекдашлыкъ, халкълар арасы достлукъ мунасебети нефис бир тильнен, ренкли левхалар оларакъ, гъает къандырыджы бир суретте тасвир этиле.

Бедий нефасет севиесинде язылгъан ве окъуйджынынъ эстетик дуйгъуларыны арттыргъан *очерк*лер акъкъында сёз этильсе, ильк сыраларгъа «Уджуз памукъ устасы» (Ф. Аким, мешур механизатор Насиб Бекиров акъкъында), «Палванташлылар», «Памукъчы къыз», «Сув арсланы», «Гульнар» (Ю. Болат), «Къара алтын хазинесинде», «Бизим къызлар» (Р. Мурад), «Ашагъы Чырчыкъта», «Юрек йырджысы» (Р. Тынчеров), «Акъшам эв алдында» (Ш. Алядин), «Такъдир ве омюр» (Э. Шемьи-заде), «Багъджы къызлар» (А. Дерменджи) эсерлерини къайд этмек мумкюндир.

Совет улькесининъ ватандашы озюнинъ юксек макъсадыны ватан огърундаки эмекте коре ве федакярлыкъ япмакъ ичюн чалышувдан ильхамлана.

Иште, бу кишилер о девирнинъ эсас къараманларыдыр [42].

Белли ки, эр алда бундан олса керек, бойле бир девир къараманы *социалист реализми эдебияты*нынъ парлакъ жанрларындан бири олгъан – ***очерк***те озюне ляйыкъ ер тапа. *Очерк* халкъымызнынъ яшайышындаки муим денъишмелерге, адиселерге аман сесленювге буюк имкянлар берген.

«Ленин байрагъы» газетасында сыкъ-сыкъ басылгъан *очерк*лер буны тасдикъламакътадыр.

Маден оджакъларында, шахта деген къара къуюларда, нефть табанларында, къыртыш чёллерде, янъы ерлерни менимсев акъкъында, пахта-памукъ тарласында федакярджа чалышкъан адамлар акъкъында бир чокъ *очерк*леримиз бардыр.

*Очерк*лер джанлы, реаль адамлар акъкъында олып, документаль характер ташыйлар. Эдебият энциклопедиялары эписи бир агъыздан «*очерк – меркезинде белли бир инсан булунгъан къыскъа бир языдыр*», дейлер.

Бу себептен 1960-1970 сенелери тувгъан эдебиятымызгъа аит *очерк*лернинъ чокъусы бу макъсадкъа джевап бере бильген, эстетик ве тиль джеэтинден айыры тургъан икяелердир.

Очеркист сымасына бир козь ташласакъ эгер, бу языджынынъ бир аньде, бир аньлик дегиль де, узун вакъыттан сонъ эсерни шекиллендире бильген бир иджатчы портрети къаршымызгъа чыкъа.

Меселя языджымыз Решид Мурад.

«Къара алтын хазинеси» адлы очерки, джиддий бир тюшюндже иле, иш ве адамларны яхшы билип-огренген сонъ язылгъаны

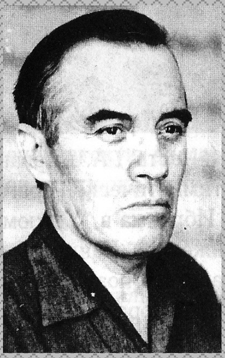

РЕШИД МУРАД
(8.07.1916, Къарасувбазар - 2000)

Шаир, очерк языджысы; языджы ве актёр Гъани Мураднынъ къардашыдыр.

1-джи басамакъ мектебини битирген сонъ Акъмесджиттеки нумуне орта мектебине кире. 1930-да «Яш къуввет» газетесинде ильк шиири «Комсомолгъа киргенде» (даа сонъра ады «Меним яшлыгъым») басыла. 1933-те журналист А.И.Озенбашлы ярдымынен «Яш къуввет» газетесине ишке алына. 1935-те «Янъы дюнья»гъа кече. Къырым techniqueединститутынынъ къырымтатар тили ве эдебияты факультетине кире. 1938-де «Яш къуввет» газетесининъ месуль секретари олуп чалыша. Акъмесджитте «Яшлыкъ йырлары» шиир китабы нешир этиле.

1939-да «Ор чёллеринде» шиир китабы нешир этиле. 1940-та Совет Языджылары Бирлигине аза ола. 1941-де «Лирика» шиир китабы нешир этиле.

Ташкентте яшап, озьбек меджмуасы «Муштум»да чалыша.

1958-де Ташкентте «Человек и песня» китабында шиирлери рус тилине терджиме этилип басыла.

1961-де Ташкентте «Бир къучакъ чечек» шиир китабы нешир этиле.

ап-ачыкъ корюне. Языда тасвир этильген адамларнынъ реаль, акъикъий юзьлери, характерлери, эеджанлары ве психологиялары косьтерильмектедир.

Бир башкъа мисаль – Эшреф Шемьи-заде (1908-1978).

Языджынынъ «Такъдир ве омюр» серлевхалы очерки зенгин ве образлы тильнен язылгъан.

Метиннинъ эр бир сатырында яшав, арекет бар. Джанлы левхалар рессам усталыгъы иле сызылгъан санки. Къараманлар зорлукъларны ашмакъ иле, имкянсызлыкъны енъюв нетиджесинде догъалар.

Фикир юрютюв ве тюшюнджеге далув васыфлары олмагъан бир язы асыл *очерк* оламаз. Ады – *информацион хабер* (газеталарда) яки *коше язысы* (рус. *заметка*) олыр, эльбетте. Лякин бу, башкъа бир мевзунынъ мунджериджесидир.

Бу йыллары басылгъан *очерк* джыйынтыкъларындаки мевзулары башкъа-башкъа олса да, эписинде совет адамынынъ омюри ифаде этиле.

*Очерк*лерде эмекчи-ишчилернинъ психологик сурети яратыла.

Эдебият джерьянында бу эснаснынъ хусусий чизгилерини тасвир этюв усуллары чешитлидир.

Къараман даима ве мутлакъа къавий ирадели, истисал ичюн къайгъыргъан земане кишиси оларакъ тасвир этиле. *Очерк* къараманлары – япкъан ишлеринден, месулиетинден эмин инсанлардыр. Озь ишлеринде илери теджрибеге ве илимге базанып иш коре ве макъсадкъа илля ки наиль олалар.

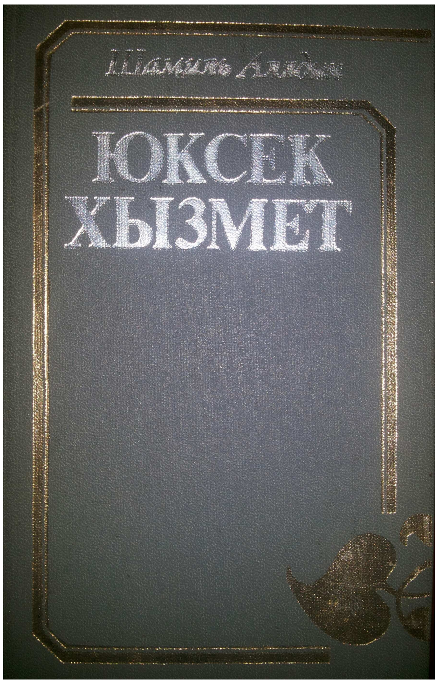

Къыскъасы, бу сыма / образ – затен муваффакъиетли олгъан бир инсан сымасыдыр. Акси тюшюнюльмез биле…

1968 сенеси бир къысмы *очерк*лерден тертип этильген «Октябрь ёлунен» адлы джыйынтыкъ нешир олуна. Китапта Э. Умеров, Ш. Алядин, Р. Тынчеров, Ю.

Болат, А. Дерменджи, Дж. Сейдамет, С. Асанов, Черкез-Али, У. Эдемова, А. Османов ве дигер языджыларнынъ «Садыкълыкъ», «Ашагъы Чырчыкъта», «Большевик Али Боданинский», «Мидат Рефатов», «Партизан полкынынъ командири», «Майре – югослав партизаны», «Ираде», «Ватан къызы», «Омюрден къыйметли», «Ана изинден», «Мен музыканен чалышам» ве башкъа очерклер ер алмакътадыр. Бу *очерк*лерде инсаннынъ талийи, мукъаддес арзу-хаяллары, тувгъан юртуна ынтылувы косьтериле, халкъымызнынъ къараманий кечмиши айдынлатылмакътадыр. Фактны талиль этювде тенкъидий бир янашув пейда этиле.

Муэллифлер *очерк* сюжетлериндеки вакъиаларны проблема дереджесине кетирмеге тырышалар. О девир къырымтатар эдебиятына келип къошулгъан яш несиль эдебиятчылары *очерк* жанрыны сынагъанларыны анълай билемиз.

Булар сырасына яш Айдер Османны (1938-1997), Урие Эдемованы (догъ. 1938 с.), Эрвин Умеровны (1938-2007) къоша билемиз. Яшларнынъ *очерк*леринде янъы тюшюндже, тазе фикир, оригинал инсанлар (земаневий къараман типи) догъа.

Лякин, шуны да къайд этмек керек ки, 1960-джы сенелерде язылгъан *очерк*лернинъ чокъусы девир талабы иле язылгъан эсерлер эди.

● ***Суаллер:***

1. **Документаль очерк недир? Анълатынъыз. Орьнеклер беринъиз.**
2. **Сёзлюк манасына коре очеркист кимдир? Бир очеркист сымасыны тариф этинъиз.**

● ***Вазифелер:***

1. «Большевик Али Боданинский» адлы очеркнинъ бугуньки нокътаи назардан талилини этерек, девир талабы элементлерини косьтеринъиз.

2. Языджы Абдулла Дерменджининъ бир портретли очеркини тапып, язылы оларакъ талиль этинъиз.

3. «Девир талаплары» демеси не олгъаныны анълатып, эмекчи кишини анълаткъан бир очеркни язылы оларакъ тариф этинъиз.

1970-джи сенелери эдебиятында очерк жанрынынъ илерилев ёллары

Билингени киби, 1970-джи сенелер ульке боюнджа социализмнинъ пишкинлешюв джерьяны эсе. Бу джерьян эдебиятымызгъа денъишмелер деврини кетирмектедир.

Девир руху, талабы, сиясий косьтеришлер саесинде бедий эсерлернинъ догъувы кениш къулач ала. Миллетлер арасындаки къардаш багъынынъ тасвири мода ола. Бу сенелери къырымтатар эдебияты реалистик эсерлернен зенгинлеше.

Миллий тиль инкишафы огърунда баягъы къазанчлар эльде этильди. 1970-джи сенелер эдебияты *очерк*лер ве *хатырлав*лардан тертип этильген публицистик неширлернинъ дердж этилюви иле беллидир.

Э.У. Чалбашнынъ «Йигирми эки йыл кокте», А.А. Эмировнынъ «Къызыл хачлы чадырлар», А. Молланынъ «Мушкюль ёллар», З. Ниязиева-Керменчиклининъ «Дагълар этегинде» киби эсерлер рус тилинде нешрияткъа тюшип, къырымтатар тилине Черкез-Али, У. Эдемова, А. Осман тарафындан терджиме этилип бастырылгъан.

Бу эсерлернинъ пейда олувы 70-джи сенелер эдебиятында *документаль несир*нинъ илерилевине мейдан ачмакътадыр. 1941-1945 сенелери дженки (II Джиан дженкининъ совет улькеси иле фашист Алманиясы арасындаки уруш) сырасында халкъымызнынъ косьтерген къараманлыкълары акъкъында фикирлер айтылып башланды. Эсерлерде фактлар эсас ерни алды.

Хатырлавлар жанрынынъ пейда олув себеби – бу дженк гъазылары олгъан адамларнынъ (ветеранларнынъ) яралары тынгъан олса да, социумнынъ эси кене де кечмишке, о агъыр йылларгъа мураджаат этмесидир.

Дженк гъазыларынынъ къараманий давранышлары, оларнынъ батырлыгъы эфсанелешип, халкъ арасына нам сала. Бу инсанлар халкъ афызасынынъ, юрегининъ парчасы олып къалалар.

Аскерий джесарет ве эрликнинъ, Ватан севгиси иле арбий боюн борджуна садакъат нумюнелерининъ генч несильни буютювинде тесири буюк эди, шубесиз. *Очерк* жанры вастасы иле осьмюрлерге, генчлерге ве балаларгъа файдалы малюмат берильген эди.

Дженк иштиракчиси, медицина хызмети полковниги Аджы Абла Эмировнынъ «Къызыл хачлы чадырлар» адлы хатыралар китабы бу нокътаи назардан, муим бир эсердир. Медицина хадимлерининъ косьтерген инсаний къараманлыгъы дженк эснасында эмиети къат-къат артмакътадыр. «Къызыл хачлы чадырлар» адлы китапта бу вазифенинъ эмекчиси олгъан адамнынъ хатыраты саесинде дженк мусибети анълатылгъан. Аскерлернинъ аяты ве сагълыгъы ичюн шанлы экимлернинъ гъайрети, имкянсыз ве пек агъыр шараитте чалышув, душман къуршунлары алтында ишлегенлери икяе этильген.

Бу эсерде бир чокъ эким, тыбб эмширеси, фельдшер ве санитарлар окъуйыджынынъ огюнден кечмектедир. Меслекий вазифесини, инсаний борджуны адета бир къараманлыкъ косьтерип, эда эткен бу саде инсанлар санки арамызда ве джанлылар.

Халкъымызнынъ эфсаневий учуджысы, юрегимиздеки къараманымыз Аметхан Султан (1920-1971) да *очерк*лернинъ эсас «къараманы» олды.

*Очерк*лерде Аметхан Султаннен багълы олгъан керчек фактлар, ракъамлар берильген: 603 арбий учув, 39 дане урулгъан ве ёкъ этильген алман учакълары. «Таран» деген арбий уруш тактикасы иле Аметхан онджа «харрикейн»ни къакъыштырып парчалагъан. Авада косьтерген къараманий арекетлернинъ, чарпышмаларнынъ, енъишлернинъ саны да энди битирильмей. Къоркъу бильмез юрек – Аметхан йигит.

Ниаетинде, Советлер Бирлигининъ эки дефа къараманы Аметханнынъ дженкявер ёлу мукеммель *очерк*лерге мевзу олып къалды.

Къараман Аметханнынъ тынч аят вакъытлардаки, саде яшайышы да 1970-джи сенелерде *очерк*лерге мевзу олгъан. Аметхан ады кене дикъкъатны джельп эте тургъан. Джесарет, аскерий теджрибе ве догъуштан истидат оны тынч аятта да арбий иштен айырмай. Аметхан сынавджы-учуджы олып, ордугъа хызмет этти.

Энвер Арифовнынъ «Айдын уфукълар» адлы китабы коклернинъ намлы шаини Аметхан Султангъа багъышлангъан бир *очерк* иле башлана.

Очеркист – дженк ве эмек ветераны Энвер Арифов. Бу муэллиф озь *очерк*леринде къадри чешит-чешит олгъан, яш, къарт, эркек, къадын, зенаатлары-унерлери чешит-тюрлю олгъан кишилерни окъуйджыларгъа такъдим этмектедир.

Китапта, тыббиет саасында чалышкъан белли экимлер, профессор Тейфукъ Асанов, Озьбекистанда нам къазангъан эким, тыббиет субайы Хабибулла Асатуллаев, тыббиет субайы (истифайи медхызмети полковниги) Аджы-Абла Эмиров ве дигерлерининъ омюр левхалары ве фаалиетлери хусусында малюмат берильген.

Айрыджа, бу китапнынъ саифелеринде эмек къараманлары, юдже вазифелери, бешйыллыкъ планларны шаны-шерефнен эда эткен инсанлар ве зиялылар акъкъында *очерк*лер ер алмакътадыр.

«Ог сафта» адлы бир *очерк* белли сёз устасы, языджы Юсуф Болаткъа багъышлангъан. Языджымыз Юсуф Болат бир чокъ аджайип эсернинъ муэллифидир. Языджы озь эсерлеринде миллий тарихымызны, дуйгъу-эджанны, бахтлы омюр ичюн алып барылгъан куреши буюк усталыкънен тасвирлеген. Къырымтатар бедийятынынъ, эдебий тилининъ зенгинлигини ве дюльберлигини акс эттирген.

Ю. Болат медений мирасымыз ичюн акъикъий халкъ иджаткяры олып къалды. Бу адам акъкъында совет дёнеминде, девир къойгъан талапларгъа коре, сёз этильсе де, бугунь языджымызнынъ эсерлерине ляйыкъ бир къыймет берильмектедир.

Очеркистимиз Э. Арифов исе самимий оларакъ язысында шойле къайд эткен: «*…акъикъий граждан, буюк эдип, аскер, коммунист сыфатында козь огюмизде джанлана…*» [10; 27].

Джыйынтыкъта комиссарлар акъкъында икяелер ичюн де саифелер айырылгъан. Полковник М.И. Дынин акъкъындаки малюмат ве «Ленин байрагъы» газетасынынъ чокъ йыллыкъ редакторы олгъан Абселям Ислямовгъа (1907-1995) багъышлангъан *очерк*лер де меракълыдыр.

А. Ислямов дженк йыллары чокъ агъыр урушларда иштирак эткен, гвардия майоры унваныны алгъан, уруша-уруша Берлинге къадар етип, диварына русча «гвардии майор Абселям Ислямов» деп язгъаны анълатылмакътадыр.

ЮСУФ БОЛАТ
(16.03.1909, Алушта – 1986, Ташкент)

Языджы.

1924-те Ялта педтехникумына окъумагъа кире.

1929-да «Ени дюнья» газетесинде ильк икяеси «Чанълар къакъылгъанда» нешир этиле.

1931-де Къырым techinstitutында

1930-ларда музыкалы комедиялар яза: «Той девам эте» (1936, Акъмесджит, Крымдевнешр); «Яшамакъ истейим» (1938, Акъмесджит, Крымдевнешр); «Сонъки гедже» (1939, Акъмесджит, Крымдевнешр) эсерлерини язды. «Арзы къыз» пьесасы.

1937-ден итибарен совет языджылар бирлигинде аза.

1937-1939 сс. Къырым Языджылар бирлигининъ месуль секретари.

1939-1941 сенелерде «Совет эдебияты» меджмуасынынъ баш муаррири.

1940-да «Алим» романынынъ 1-джи къысмы «Совет эдебияты» меджмуасында басыла.

1961-1984 сенелерде, Ташкентте «Ленин байрагъы» газетесининъ баш муаррир муавини оларакъ чалышты.

Абселям Ислямов бир сыра арбий орден ве медаллернинъ кавалери эди. Къарасувбазарнынъ Тогъай-вакъуф коюнде догъуп, 1920-джы йыллардаки Къырым ачлыгъында бутюн къорантасыны гъайып эткен бир балачыкъ эди. Бала озю, муджизевий бир алда, ольмей, аятта къалгъан. Акъмесджитнинъ оксюз балалар приютында осюп-буюген бир фидандыр.

Бутюн омрюни бир унерге, джан-юректен севген ишине багъышлагъан адамлар – *очерк*лернинъ къараманы олгъанлар. Олардан бири де къырымтатар халкъ оюнлары устасы, балетмейстер Аким Джемилев (1918-2002).

«Хайрининъ ёлунен» серлевхалы *очерк*те бу оюн устасы, чокъ йылдан бери халкъны озь парлакъ санаты иле севиндирген. Озю, ташыйджысы олгъан халкъ медениети мирасыны яш истидатлар иле даима пайлашты.

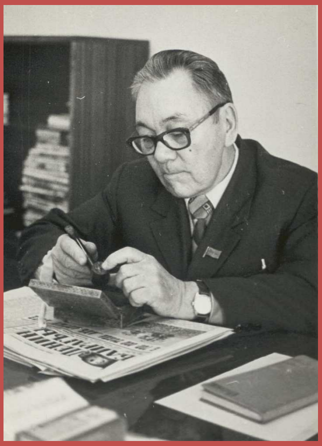

АБСЕЛЯМ ИСЛЯМОВ
(1907-1995)

Языджы ве публицист. Очерк языджысыдыр.

А. Ислямовнынъ бир сыра очерк язысы бардыр. Бу языларнынъ чокъусы «Йылдыз» саифелеринде басылгъан:

«Йыллар ве ёллар», 1983. - №1, №2, №3, №4, №5, №6;

«Партиянынъ садыкъ аскери», 1985. - №3. – 28-30;

«Эпимиз севген адам», 1990. - №2. – 99-104.

Очеркист Э. Арифов бу китабында совет мемлекети халкьларынынъ намлы кишилери акъкъында да *очерк*лер язды. Бу языларында, эльбетте, бешйыллыкъ (рус. *пятилетка*) къараманлары акъкъында джошкъун сатырлар, тесирли сёзлер иле икяе этмектедир. Очеркист озь замандашларына, эмек ве дженк къараманларына къаршы дуйгъан сайгъы-урьметини бильдире, бу

адамларнынъ теджрибесини, омюр ёлуны, эмек усулларыны анълатмакътадыр.

Очерк языджылары аятнен, эмекчи адамларнен, халкъ ходжалыгъынынъ бутюн саааларында, илим ве медениетке федакярджа эмек берген замандашлар халкъ арасында даа чокъ танылсын деп, гъайрет эткенлер. Мемлекетнинъ, республиканынъ куньлюк яшайыш вакъиалары очеркистлернинъ эсерлеринде ер ишгъаль этелер.

Риза Фазыл «Садыкълыкъ» очерклер китабынынъ башына «Федакяр адамлар акъкъында икяелер» деп астлевха да бермектедир. Китапта, керчектен де, халкънынъ медений ве ичтимаий кечмишинде из къалдыргъан инсанлардан сёз этильмекте. 1979 сенеси басылгъан бу *очерк*лер китабына Айдер Осман башлангъыч сёзю язгъан.

Китаптаки мевзуларнынъ хронологик сырагъа коре ачылгъаныны коре билемиз. Эр бир очерклер болюги айры бир башлевха иле эпиграфнен башлана.

Эльбетте, китап озь деврининъ парлакъ бир орьнегидир. Совет улькесининъ догъушы иле инкишафыны кет-кете юксельген бир эеджаннен анълаткъан Р. Фазыл, тоталитар режимнинъ белли слоганларыны да сыкъ-сыкъ къулланмакъны унутмай: «*Бабаларнынъ шанлы курешини девам эттиреджек ве парлакъ истикъбальнинъ саиби оладжакъ яш несильге…*», «*Мемлекетимиз узеринде улу азатлыкъ кунеши догъгъанына…*», «*Парлакъ истикъбаль ичюн…*» ве саире [45; 8, 9, 10].

Фикримиздже, бу *очерк*лер китабындан <u>совет деврининъ белли ибарелери лугъатчасы</u> къолай-къолай тертип этилебилир. Базыларыны орьнек оларакъ косьтермекте файда коремиз:

истисмарджылар сыныфы (рус. *эксплуататорский класс*), чаризм зулумы (рус. *царский гнёт*), атешин революционер (рус. *пламенный революционер*), ленинизм гъаелери (рус. *ленинские заветы*), совет акимиети (рус. *советское правительство*), контрреволюцион буржуа унсурлары (рус. *контр-революционные буржуазные элементы*), совет акимиетини пекитюв (рус. *установление советской власти*), эмекдар табакъа (рус. *класс трудящихся*), гонъюллилер отрядлары (рус. *отряды добровольцев*), коммунист ячейкасы (рус. *коммунистическая ячейка*), халкъ коммисарлыгъы (рус. *народный комиссариат*), акъ гвардияджы (рус. *белогвардеец*), дюнья пролетарияты (рус. *мировой пролетариат*) ве саире [45; 9-25].

«Садыкълыкъ» очерклер китабында ильки маарифетчилерден Абдурефи Боданинский, онынъ огълу Али Боданинский, Врангель тарафындан забт этильген Къырымда «Мусульман бюросы» адыны алгъан гизли большевик тешкилятынынъ ёлбашчысы Мидат Рефатов ве онынъ сафдашлары, Ялта ревкомынынъ

САФТЕР НАГАЕВ

(1941-2009)

Языджы, публицист ве очерклер муэллифи С. Нагаев Алуштанынъ Кучук-Узень коюнде догъды.

Бабасы Улу Ватан дженкинде (1941-1945 сс.) элякъ олды, аилеси исе Озьбекистангъа сюргюнлюкке ёлланылгъан сырада, Сафтер 3 яшында бир баладыр.

Къырымтатар генчлери арасындан ильклерден оларакъ 1957 с. Ташкент девлет университети журналистика факультетине окъумагъа кире

Орду хызметинден сонъ, 1965 с. «Ленин байрагъы»на ишке алынды ве 1987 сенесине къадар анда чалышты.

Ильки языджылар арасындан озьбек, рус ве дигер тиллерден къырымтатарлар тарихыны анълаткъан эсерлерни терджиме этти.

«Он экилернинъ хатиреси» адлы очерк джыйынтыгъында С. Нагаев II Дюнья дженкинде элякъ олгъан шаир ве языджыларымыз акъкъында эсерлер бастыргъан.

С. Нагаев Халкъара Ахмад Яссави мукяфатынынъ лауреатыдыр.

бириндджи реиси (сонъра исе, 25 йыл М.И. Калининнен берабер чалышкъан партия эрбабы) Эмир-Усеин Софу, Къырым икътисадына хызмет эткен намлы мутехассыслар агъа-къардаш Мамут иле Билял Баясан *очерк*лернинъ къараманлары олалар [45].

II Джиан дженки мевзусы иле алякъалы язылар – фашизмге къаршы къараманлыкъ косьтерген, Дженюбий партизан бирлешмесининъ комиссары Мустафа Селимов ве полковник Изедин Сеферовкъа багъышлангъан. Халкъ иле Ватангъа садакъаты, бу адамларнынъ федакяр хызметлери акъкъында икяе этильмектедир.

Бу китапта «бабаларнынъ шанлы эмек эстафетасы ишанчлы къолларда булунгъаны»ны косьтерген язылар да аз дегильдир. Озьбекистаннынъ энъ буюк совхозынынъ ёлбашчысы, озю бир къадын олгъан Ленуре Алиева, намлы тыбб илимлери докторы Тевфикъ Асанов, санатта яратыджылыгъы белли олгъан бестекяр Февзи Алиев, намлы рессам Зарема-ханым Трасинова ве дигер кишилернинъ аят-санат-теджрибе ёллары *очерк*лерге мевзу багъышлай.

Истидатлы языджы, публицист Сафтер Нагаевнинъ «Гонъюльге якъын адамлар» адлы ильки *очерк* китабы 1972 сенеси дердж олунды. «Федакярлыкъ» адлы экинджи китабы исе 1976 с. басылды. Бу китаптаки *очерк*лерни окъугъанда, «*аджайип адамларнен танышув имкянына наиль олгъанынъызны*» муэллиф сездирмектедир [42].

Чалышкъан ве ишинде башарылар къазангъан кишилернинъ дюньялары бизлерге ачыкълана. *Очерк* къараманлары эксериетле – иш-вазифелерине бутюн барлыгъынен берильген, ирадели, яшайышны севген, гонълю бол адамлар.

Очеркист С. Нагаев, эмекчи адамгъа ичтимаий джеэттен къыймет кесе. Мевзунынъ меркезий сымасынынъ не япкъаныны, джемиетке не файда бергенини тесбит эте. Эмекчи адам чалышкъан, яшагъан, юрген ерлеринде насыл бир из къалдыргъаны окъуйыджыгъа ачыкълана.

С. Нагаев озюнде меракъ догъургъан адам хусусында олдукъча толу малюмат топламагъандже къанаатленмей: пек чокъ адамнен корюше, мектюплеше, кутюпхане иле архивлерге дала…

Очеркист С. Нагаев, «Федакярлыкъ» очеркине материал топламакъ ичюн эки кере Куйбышев шеэрине, Баку ве Москвагъа барып, адамларнен корюше, архив весикъаларыны инджелей.

Бир язысында, Буюк-ламбат коюнде догъгъан белли ватандашымыз Бекир Аշировнынъ аятыны анълата. Б. Аշировнынъ огълу, джермайы муэндиси, белли мутехассыс Кямиль Аշировнынъ ишлев ёлуны ачыкълай.

Даа бир къараманымыз – Маргъылан йипек комбинаты аляджы-токъумаджысы, он беш йыллыкъ ичинде аля нетиджелерге иришкен Айше Абдураманова. Сырадаки шахсиет – газ бору ёлуны къурув мутехассысы, эмек къараманы унванынынъ саиби Дилявер Зинабадинов; ве бир чокъ кишилер даа… Инсанларнынъ я джесюр арекетлери, яки омюрлик хызметлери хусусында икяе этиле.

Сафтер Нагаевнинъ китабындаки реаль къараманнынъ къуванч иле къайгъылары, арзу-хаяллары ана-юрткъа федакяр эмегинен алякъасы даима советлернинъ аят тарзына орьнек олмалы эди. Къыскъасы, «земане адамларынынъ эмек джесаретликлери бедий тасвирлев – куннинъ муим вазифесидир, буны шимдики омюримиз талап эте» [36].

«Къуветли къанатлар» очерклер джыйынтыгъынынъ муэллифлери – И. Аблякимов, В. Насырова, И. Эмиров, А. Умеров эмек адамына ичтимаий джеэттен къыймет кеселер.

Очерк, дигер эдебий жанрларгъа нисбетен, омюрге актив тесир косьтерген жанрдыр. Онынъ ичюн де бешйыллыкънынъ вазифелерини эда этювде эдебиятнынъ вазифеси акъкъында айткъанда, биринджи невбетте очерк жанрына мураджаат этмек керек ола. Онынъ оперативлиги ве кучьлю тесири куннинъ талапларынен багълыдыр.

Китапкъа кирсетильген эсерлер бир макъсадкъа – халкъ огъул ве къызларынынъ Улу Ватан дженкинден башлап бугуньге къадар

косьтерген дженкявер ве эмек джесюрликлеринен кутьлени таныш этмеге хызмет этелер.

И. Аблякимовнынъ «Дальверзин шаини», «Чобаннынъ бахты», «Механизатор», «Етекчи» ве дигерлери койлю эмекчилерге багъышлана. Очерклеринде муэллиф совет халкъыны кой хозяйствосы махсулатынен теминлевге иссе къошкъан эмекчилернинъ терджимеий алларына козь ташлай, оларнынъ халкъ сеадетини юксельтюв ёлундаки курешлерини тасвирлей.

В. Насырова окъуйыджыларгъа арбий ватанперверлик мевзусында язгъан бедий очерклернен яхшы таныштыр. Улу Ватан дженкинде федакярлыкъ косьтерген аджайип къадын-къызларымыз – эким Хатидже Чапчакъчы («Омюрден къыйметли»), Абибе Асанова («Абибенинъ истеги»), эмшире Эсма Динислямова («Эсма») акъкъында очерклер онынъ бедий усталыгъына яхшы мисальдир. Дженк йылларыны яхшы бильген муэллиф курешчилерни юрек араретинен тасвирлей. Бу исе весикъа ве фактларнен иш корьген очеркчи ичюн муим хусусиеттир.

Айдер Осман бутюн омюр

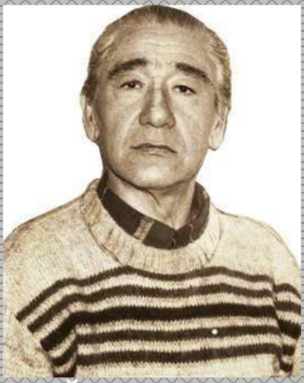

АЙДЕР ОСМАН
(1938-1997)

Языджы, очеркист, публицист А. Осман 1 январь 1938 с. Бешкъурткъа-Вакъуф коюнде, бир оджанынъ аилесинде дюньягъа кельген.

1944 с. аилеси иле берабер Озьбекистангъа сюргюн этильди. Фергъана областында, бир кой мектебине къатнады.

Мектепнинъ 7 сыныфыны битирип, маргъылан педтехникумына окъувгъа кире. Мезун олгъан сонъ, оджалыкъ япа.

Орду хызметинде булунгъан сырада ильк шиирлери армия газетасында басылгъан. Ильки макъалелери «гонъуль монологлары» оларакъ тенкъидий эдебиятымызда къайд этильди.

Очерклеринде ве публицистик языларында А. Осман даима кечмиш иле бугунь (кечмиш иле келеджек) арасында копюр къурмагъа тырышты.

Армиядан сонъ, А. Осман Ташкент девлет университетининъ журналистика факультетине кире.

1965 с. «Ленин байрагъы»на ишке кире ве Али Сулейман тахаллюси иле макъалелер бастыра. 1979 с. «Йылдыз»нынъ месуль секретари оларакъ чалышмагъа башлай.

1985 сенесинден башлап, аятынынъ сонъки кунюне къадар «Йылдыз»гъа хызмет этти.

бою гузель очерк, икяе, повесть, хатырлавлар, Америка ве Тюркие сеяхатларыны бедий севиеге кетирип, юксек бир меарет иле язды.

«Эмдженъден селям» адлы очерклер джыйынтыгъында муэллиф юдже бир гъаеге ынтыла. Гъаеси – дженкте ве тынч девирде совет адамларынынъ ватан иле халкъкъа садакъатыны косьтермек, яшайыш акъкъында озюнде пейда олгъан тюшюнджелерини пайлаша. Инсан рухуны, ички дюньясыны, джемаат ишине бакъышыны косьтере.

Дженк (1941-1945 сс.) иштиракчилери, партизанлар, гизли тешкилятчылар акъкъында язгъан очерклери шекиль ве мундериджат итибары иле тертипли язылар олып, бедий джеэттен юксек севиели, акъыджы бир тильнен язылгъан эсерлердир.

Юкъарыда къайд этильген киби, бу очерклерни *икяе* жанрында язылгъан язылардан айырмакъ, фаркъыны тесбит этмек къыйындыр. Бу парчаларнынъ бирер *очерк* олгъаныны тек берильген *факт*лар тасдикълай. Бундандыр олса керек, муэллифнинъ базы *очерк къараманлары* икяе къараманларына чевирильгенлер. Чюнки Айдер Осман эр бир икяесини аятта олып кечкен вакъиаларгъа эсасланып язгъан.

Эсер къараманлары адий, саде къырымтатар йигитлери ве къызларыдыр. Оларнынъ эр бири озюне хас арзу ве умютнен яшай. Муэллифнинъ икяе, повесть ве очерклерини бирлештирген бир чизги – инсан, яни къырымтатар халкъынынъ миллий чизгилери психологизм моментлернен айдынлатувдан ибареттир.

Якъуб Зекки (1917-1981) XX асырнынъ экинджи ярысында яшап, иджат эткен, ишлеринде муваффыкъ олгъан адамлар акъкъында язгъан. Оларнынъ, башлангъычта темиз аятлары, аятнынъ фаджиалы джеэтлери акъкъында самимий, нефис бир

тильнен икяе ве очерклер язды. Я. Зеккининъ аджайип эдебий усулыны «Къомшулар» ве «Йылбаш геджеси» *очерк*леринде мевджуттыр.

1970-джи йылларда языджыларымыз Улу Ватан дженки мевзусында бир чокъ очерк яраттылар.

Бильгенимиз киби, «Улу Ватан дженки» ибареси советлер улькесининъ тюреткени бир манадыр. Советлер акимиети девринде II Дюнья дженкининъ Советлер Союзы иле фашист Алманиясы арасында 1941-1945 сенелери олып кечкен дженктир.

1970-джы йылларнынъ энъ билинген очеркистлер иле эсерлери шулар: Э. Арифов «Айдын уфукълар», Р. Фазыл «Аналар яш экенде», И. Эмиров «Текрарлангъан джесюрликлер», «Акъманайлы батыр», А. Умеров «Умер Акъмолла Адамановнынъ къараманлыкълары», «Ватан севгиси», «Ватан йырджысы», «Мемет уста», С. Сейдаметов «Шинелли къызлар», А. Осман «Санъа багъышлангъан омюр», С. Нагаев «Ерасты къалесининъ дженкчилери», «Аджымушкъай таш къобасынынъ батыры».

Совет ватанынынъ намерд фашистлерден азатлыгъы огърунда юрсетильген амансыз урушкъа атылгъан къараман савашчылар очерклернинъ эсас сымалары олалар.

1970-джи сенелери генч олгъан несиллер ичюн бу киби эдебий орьнеклер земане яшлыгъыны ватанперверлик рухунда тербиелевде буюк ве муим иш алып баргъан. Очеркистлер джанлы ве меракълы мисаллернен оглерине къойгъан месулиетли вазифени белли бир дереджеде эда этелер.

Улу Гъалебенинъ 30 йыллыгъы (1975 с.) мунасебетинен Риза Фазыл тарафындан тертип этильген «Аналар яш экенде» очерклер джыйынтыгъы дердж олунды. Китапта элли беш муэллифнинъ очерклери басылды. Бу эсер – «Ленин байрагъы»нда басылгъан муэллифлернинъ ве оларнынъ материалларындан тертип этильген джыйынтыкътыр.

Китапкъа Улу Ватан дженки джебэлеринде, душман аркъасында гизли тешкилятларда, партизан сафларында эркеклернен бир сафта душмангъа къаршы куреште джесарет

косьтерген бир чокъ къадынларымыздан ялынъыз элли беш дженкчи-ханым очерклерге мевзу олды. Муаребеде иштирак эткен Алиме Абденнанова, Хатидже Чапчакъчы, Гульзаде Софу, Найле Велиева, Асие Аметова ве даа пек чокълары Ватан ве тынч аят огърунда яшлыгъыны, джаныны феда эткенлер. Ниает, гъалебеге къошкъан дегерли исселери бу эдебий жанр вастасы иле сергиленген.

Аджымушкъай дженкчилерининъ къараманлыгъы акъкъында бир чокъ китап ве макъале басылды. Шу къобаларда бизим къырымтатарлары иштирак эткенлерми экен, билинмез эди.

С. Нагаев шу дженкчилерни тапмакъны беджерип, олар акъкъында очерк язды («Ерасты къалесининъ дженкчилери»). Аджымушкъай адындаки бир таш къобасындаки отряднынъ тешкилятчыларындан ве актив дженкчилеринден бири – Асан Османогълу Аширов ве достлары олгъан Усеин Аметов, Мустафа Асанов эдилер.

Аблязиз Велиев «Байракъкъа тамгъан козьяшлар» адлы очеркинде аджайип полковник Усеин Сулеймановнынъ аяты иле дженкявер ёлуны тасвир эте. Дженк йылларында джебэнинъ энъ агъыр ерлеринде булунгъан, урушнынъ башындан сонъунадже буюк фелякетлерни корип кечирген бу адамнынъ намлы кечмишини очеркист Ватангъа садакъат, джесарет иле чыдав тимсали оларакъ косьтере.

Несиримизнинъ белли сымасы, уста къалеми, иджвиеджи, публицист Юсуф Болатнынъ 1970-джи сенелери язгъан очерклерини де къайд этмели. «Майре – югослав партизаны», «Челик ираде», «Партия билети», «Нури, сен къайдасынъ?», «Йигит урушта билинир», «Къуртарылгъан омюр» ве дигер бир чокъ очерклеринде партизанлар иле дженк иштиракчилерининъ къараманлыгъы тасвир этиле. Языджы, чешит усуллар ярдымынен весикъалы делиллер кетире. Онынъ очерклеринде буюк вакъиалар фонында бир инсан, бир халкъ, бир тувгъан юрт ве оларнынъ къудрети, ишанчлары, макъсадлары тасвир олуна.

Языджы Мамбет Алиевнинъ (1916-1981) иджадында *очерк* жанры муим ер тута. Автор бедий очеркнинъ хусусиетлерини яхшы бильген бир эдебиятчыдыр. Замангъа аякъ уйдурып, кунь талабына джевап берген бедий очерклер яраткъан. Алтмышынджы йылларда партия иле совет укюмети къыртыш топракъларны (рус. *целинные земли*) менимсев вазифесини алгъанда, о, «Чёльге сув келе» адлы бир *очерк* язды. Бухара газыны халкъкъа кетирюв меселеси иле Бухара газына ёл ачкъан геологларнынъ, газджыларнынъ федакяр эмеги акъкъында М. Алиевнинъ «Газли» адлы *очерк*ини коремиз.

Языджы, эмекте корьген фактларны сайып сыралай ве фактлар вастасынен юдже гъаени де ифаде этмекни беджермектедир. М. Алиевнинъ тасвиринде, келеджекке ёлуны айдынлаткъан мешъальнинъ бириси – газ меселесидир.

Муэллифнинъ «Демир ташкъыны», «Челик насыл пишкинлеше» адлы *очерк*леринде озьбек маденджилернинъ месулиетли ишлери косьтерильмектедир.

«ЙЫЛДЫЗ» меджмуасы иле «ЛЕНИН БАЙРАГЪЫ» газетасында очерк язылары басыла эди.

Даа сонъраки йылларда бу очерклер айры джыйынтыкъларда дердж олунмакътайды.

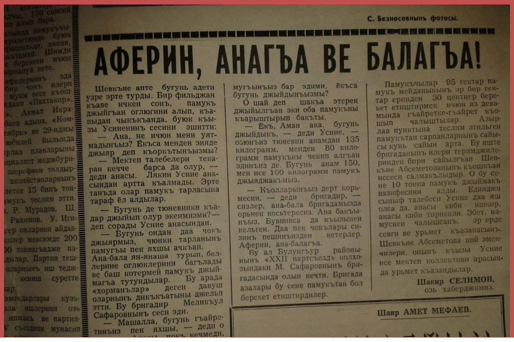
С. Безносовнынъ фотосы.

АФЕРИН, АНАГЪА ВЕ БАЛАГЪА!

Шевкъие апте бугунь адети узре эрте турды. Бир фильджан къаве ичкен сонъ, памукъ джыйгъан оглюгини алып, къапыдан чыкъкъанда, буюк къызы Усниенинъ сесини эшитти:

— Ана, не ичюн мени уятмадынъыз? Ёкъса менден зияде джыяр деп къоркътынъызмы?

— Мектеп талебелери текаран кечче барса да олур, — деди анасы. Лякин Усние анасындан артта къалмады. Эрте танъда олар памукъ тарласына тараф ёл алдылар.

— Бугунь де тюневинки къадар джыйып олур экенмизми? — деп сорады Усние анасындан.

— Бугунь ондан даа чокъ джыярмыз, чюнки тарланынъ памугъы пек яхшы ачкъан.

Ана-бала ян-янаша турып, беллерине оглюклерини багълады ве баш котермей памукъ джыймагъа тутундылар. Бу арада «хорманълар» деген давуш оларнынъ дикъкъатыны джельп этти. Бу бригадир Меликъул Сафаровнынъ сеси эди.

— Машалла, бугунь гъайретинъиз пек яхшы, — деди о

мугъынъыз бар эдими, ёкъса бугунь джыйдынъызмы?

О шай деп шакъа этерек джыйылгъан эки оба памукъны къарыштырып бакъты.

— Ёкъ, Аман ака, бугунь джыйдыкъ, — деди Усние, — озюнъиз тюневин анамдан 135 килограмм, менден 80 килограмм памукъны чекип алгъан эдинъиз де. Бугунь анам 150, мен исе 100 килограмм памукъ джыяджакъмыз.

— Къолларынъыз дерт корьмесин, — деди бригадир, — сизлер, ана-бала бригадамызда орьнек косьтересиз. Ана бакъынъыз, Бувиниса да къызынен кельген. Даа пек чокълары сизинъ пешинъизден кетерлер. Аферин, ана-балагъа.

Бу ал Булунгъур районынынъ «XXII партсъезд» колхозындаки М. Сафаровнынъ бригадасында олып кечти. Бригада азалары бу сене памукътан бол берекет етиштирдилер.

Памукъчылар 95 гектар памукъ мейданынынъ эр бир гектар еринден 30 центнер берекет етиштирмек ичюн яз девамында гъайретке-гъайрет къошып чалыштылар. Азырлав пунктына теслим этильген памукътан сарпанларнынъ сайысы кунь сайын арта. Бу иште бригаданынъ илери теримджилеринден бири сайылгъан Шевкъие Абсеметованынъ къошкъан иссеси салмакълыдыр. О бу сене 10 тонна памукъ джыймакъ вазифесини алды. Единджи сыныф талебеси Усние даа яш олса да, анасы киби ишкир, анасы киби тирпекли. Эбет, эр ерде мусней чалышсанъ, эр ерде севги ве урьмет къазанасынъ. Шевкъие Абсеметова кой эмекчилери, онынъ къызы Усние исе мектеп коллективи арасында урьмет къазандылар.

Шакир СЕЛИМОВ,
озь хаберджимиз.

Шаир АМЕТ МЕФАЕВ.

«Чарвакъ ярыкълары» серлевхалы *очерк*и Озьбекистанда энергетика гигантыны пейда эткен къуруджыларгъа багъышлангъан.

«Берекет», «Ай ярыгъыны танъ беллегенлер», «Мондалакъ алмасы» киби *очерк*леринде памукъчыларнынъ, захиреджилернинъ бол-берекет ашкъына федакяр курешлери тасвирленген.

Языджымызнынъ ишчилер, яшлы дженкчилер, аналар акъкъындаки «Йигит аттан эне, аткъа атлана», «Яра тамгъасы», «Сержантнынъ мектюби», «Ана» адлы *очерк*лерине юксек къыймет кесильген эди.

Мамбет Алиев озь очерклеринде омюрде чокъ козьге чарпмагъан адий бир вакъианен окъуйиджыны буюк, джошкъун вакъиалар ичине алып кете, муим хулясалар чыкъара биле. Онынъ очерклеринде инсан талийи, къадри, социалист джемиетинде туткъан ери акъкъындаки мевзу мевджуттыр.

Языджы бугуньки кунни косьтермек ичюн, кечмишни хатырагъа алып, аятнынъ реаль левхаларыны яратмакътадыр. Левхаларны тасвирлевинде языджынынъ озюне хас усул иле шекиллери бардыр.

М. Алиев икяелерине хас олгъан тиль, халкъ лисанына якъындыр. Языджы, сёзлю яратыджылыкъ хазинесининъ парчаларындан файдалангъаны беллидир. Онынъ къалемине аит публицистик макъале, левха, очерк ве сайысыз икяелери – озь заманынынъ актуаль мевзуларыны музакереге ачкъан, оларгъа чаре арагъан языларлардыр.

М. Алиевнинъ «Яхшы адамлар арасында» адлы джыйынтыгъына икяелер иле очерклери дахиль этильгендир. Булар, земане кишилери олгъан Анифе Гъафарова («Яхшы адамлар арасында»), Рустем Уланов («Чырчыкъ йигитлери»), Рустем Ибраимов («Муджде»), Феми Зейтуллаев («Бир салкъым юзюм»), Джафер Мурадасылов («Чарвакъ ярыкълары») киби шахслардыр.

Очерклернинъ мундериджесине эсаслансакъ, бу кишилер «Ватанымыз чичекленмесине, къавийлешмесине исрарлы эмеклери» иле орьнек олгъан къараманлардыр, деп айта билемиз.

● ***Суаллер:***

1. 1970-джи сенелери очерклери къайсы хусусиетлери иле айрылып турмакъталар?

2. 1970-джи йыллары нешир этильген къайсы очерк джыйынтыкъларыны билесинъиз? Ачыкъланъыз.

● ***Вазифелер:***

1. Очеркист Мамбет Алиевнинъ бир очеркини талиль этинъиз. Девир талапларына тамам уйгъан нокъталары узеринде токъталып, оларны ачыкъланъыз.

2. «Яхшы адамлар арасында» адлы очеркнинъ шахысларыны тариф этип, бу очерк ады иле мундериджеси арасындаки алякъасы недир, ачыкъланъыз.

1980-джи сенелери эдебиятында очерк жанрынынъ хусусиетлери

1980-джи сенелери къырымтатар эдебиятында кене де девир руху, талабы, сиясетининъ тесиринде язылгъан эсерлер артты. «Йылдыз» меджмуасынынъ саифелеринде несир, назм, халкъ иджады, публицистика, эдебиятшынаслыкъ меселелерине багъышлангъан рубрикаларда ясакъ перделери ачылып башланды.

*Очерк*лер ве хатырлавлардан ибарет публицистик неширлернинъ дердж олунувы девам эттириле. 1980-лерде язылары иле дикъкъат чеккен муэллифлеримиз сырасында М. Ислямов («Атешли кок тюбюнде»), А.А. Эмиров («Танъны къаршылап»), А. Ислямов («Йыллар ве ёллар»), Э. Фазыл («Къолларынъны опейим»), Э. Арифов («Айдын уфукълар»), Я. Мустафаев («Чёллерде») ве Э. Арифов («Комендантнынъ ишлери») ер алмакъталар.

XX асырнынъ 80-джи сенелери эдебиятында весикъалы несир жанры девам эттириле. Бу эсерлерде совет халкъынынъ II Джиан дженкинде косьтерген джесюрлиги акъкъында янъы фактлар ачыкъланмакъта, къараманларнынъ дуйгъу алеми, психологик чизгилери, эсерлерде юрютильген диалогларда ифаде этильмектедир.

Дженк мевзусы 1980-лернинъ китапларында муаребелик левхалар иле бирликте миллетнинъ тынч аят куньлеринде косьтерген ишкирлиги тасвир этильмектедир. Языларда кечмишнинъ узакълыгъындан келип, бугуньки вазиетнен къыяслангъан бир нетидже анълатылмакътадыр.

Тарихий адиселер бу хатырлавларда ве *очерк*лерде кучьлю бир къалемнен сызылмакъта ве реаль оларакъ окъуйыджыгъа бу адиселерни текрар яшатмакъта эди.

«Танъны къаршылап» адлы китабында А. Эмиров озь хатырлав ве *очерк*лерни узакъ мемлекетлерге япкъан сеяхат теэссуратларыны бирер левха оларакъ анълатмакътадыр. Китабынынъ къысымлары дженк адиселерининъ зарисовкалары,

къараламалары оларакъ чыкъа къаршымызгъа. Мундериджелери фаркълы олгъан бу икяелер бир рессамнынъ таблосындан сейир этилип алынгъан санки.

Фрагментлери айры-айры олса да, сюжет сызыгъы боюнджа булар кене де бир-бирине бирлештирильгенлер. Дженкнинъ ильк куньлерининъ къоркъусы, къалабалыкъ ве бильмемезлик, эвакуация зорлугъы, концлагерьлернинъ дешети, адымбашы олюм, къачыш, ачлыкъ, аскерлернинъ эрлиги, буюк арбий тактикалары иле ордунынъ илерилеви. Яни, дженкнинъ бутюн тыныкъ ренклери ве онъа аит чаресизлик, зафер умюти, айдынлыкъкъа чыкъув арзусы бу языларда ифаде этильгендир.

Дёнемнинъ хатырлавлар жанры узерине энъ башарылы эсер яраткъан муэллифлеримизден бириси Абселям Ислямовдыр. Онынъ «Йыллар ве ёллар» адлы китабы дикъкъаткъа ляйыкъ бир эсердир.

Девир ихтияджыны акс эткен бу *хатырат* ве *очерк*лерде къырымтатар окъуйыджысы ичюн меракълы, эеджанлы ве таныш вакъиалар бар эди. Кой ве койлер аятына аит турмуш адиселери олгъан талакъа, дервиза, нишан, къудалыкъ киби адетлерни тасвирлев окъуйджылар ичюн эм меракълы, эм де эгленджели эди.

«Джесарет» (1986 с.) адлы джыйынтыкъта языджы ве журналистлеримизнинъ *очерк*лери бардыр. Земане рухы, девир набызы сезилип тургъан бу очерклернинъ къараманлары совет улькесининъ зираатында, санайыда, къуруджылыкъта, илим-санат саасында фаалиет косьтерген эмекчи, акъикъий социализм адамларыдыр.

Якъуб Мустафаев, Юнус Кандымов, Сабрие Сеутова, Айше Кокиева киби яш къалемлер эмек адамынынъ акъикъий характерини тасвир этмектелер. 1980-джи сенелери яш олгъан бу янъы несиль эдебиятчыларнынъ *очерк*лери «Ленин байрагъы» газетасында, «Йылдыз» журналында басылмакъ узьре яздырылмакъта эди.

1980-джи сенелери уйкен несиль языджыларымызнынъ фикрине коре, терен мундериджели, кениш проблемалы, актуаль мевзуларда очерклер, публицистик макъалелер тувгъан эдебиятымызгъа, эр вакъыттакинден зияде, керектир.

Энъ чокъ публицистик эсерлер эдебиятымызда сийрек корюльген бир язы жанрыдыр.

Бу етмемезлик, эксиклик вазиети 1985-86 сенелери бир манада девам эткен ки, эдебий меджмуамызда эдебий-тенкъидий макъалелерде махсус базы джумлелерни коремиз: «*Шимдики очеркнинъ биринджи мевзусы – инсан факторы, онынънен багълы проблемалар, гъайрыдан къурув ве тезлештирюв заманындаки къайнакъ эмек олмакъ керек. Лякин эмек адамыны роботкъа чевирмек ве оны ялынъыз гедже-куньдюз чалышкъан, атта емек вакътында да, яткъанда да-тургъанда да ялынъыз иш акъкъында тюшюнген адам этип косьтермек олмаз*», – деп яза Ш. Селим [40: 123].

«Джесарет»теки очерклерни дикъкъатлы окъусакъ, коре билемиз ки, къараманларнынъ аман-аман бутюни бойле роботкъа бенъземектедир.

ИБРАИМ ПАШИ
(1918-2008)

Ибраим Паши 1918 сенеси ноябрь 20-де Алушта районы Тувакъ коюнде догъды.

1939 сенеси Акъмесджиттеки Къырым педагогика институтына кире, амма окъувны дженк боле. Сюргюнликте Ибраим Паши Ташкентте къуруджылыкъ ишлеринде чалыша.

1957 с. «Ленин байрагъы» газетасы чыкъып башлагъан сонъ, онынъ икяелери бу газетада басыла. 1965 с. И. Паши бу газетада чалышып башлай.

1970 с. «Чечек ве къан» ильк икяелер джыйынтыгъы чыкъты. Сонъра «Юрек эмиринен», «Йылдызлы геджелер», «Бир афта», «Алтын боялар» адлы икяе ве повесть китаплары чыкъты. И. Пашининъ «Узюльген зынджыр» ве «Джанлы нишан» романлары бастырылды.

Ибраим Пашининъ очерклери халкътан, арамыздаки инсанларны тариф этмектедир.

Языджы 2008 сенеси Акъмесджитте вефат этти.

1980-джи сенелери *очерк* жанрында Якуб Мустафаевнинъ махсулдар чалышувыны къайд эте билемиз.

Юнус Кандым макъалелеринде земане проблемаларнынъ ачыкъланмасыны коремиз.

Очерк жанрында 1980-джи сенелернинъ сонъунда язгъан яш журналистлеримизде артыкъ юксек месулиет дуйгъусы ёкътыр. *Очерк* алт язылы бир чокъ метин газета ичюн язылгъан адий бир макъале шеклинде эди.

Шекли ве мунджериджеси итибары иле *очерк* къаиделерине уймагъан бир чокъ сахте очеркимиз де, языкъ ки, булунмакъта эди.

Лякин, 1980-лернинъ башына къайтсакъ, 1981 с. дердж олунгъан «Чебер эллер» адлы очерклер джыйынтыгъы эмекчи къараманларгъа багъышлангъандыр. Бу джыйынтыкъ, кой зираатчылыгъында чалышкъан инсанларнынъ омрюни акс эттирген очерклерни топлагъандыр.

Аблямит Умеровнынъ «Капитанлар оджасы», Риза Халиднинъ «Болюк мудири», «Унерли йигит», Ибраим Пашининъ «Терен излер», Аблязиз Велиевнинъ «Алиме» ве дигерлерни косьтермек мумкюндир.

Очерк къыскъа бир язы тюрю олгъаны киби, айны заманда зор эдебий жанрларындан биридир. Муэллифлер *очерк*ке айырылгъан къыскъа сынъырлар ичинде озь къараманларынынъ ватанперверлик, эмексеверлик, федакярлыкъ, хусусан озь-озьлерине талапкярлыкъ киби чизгилерини буюк усталыкънен ве терен ифаде эте бильгенлер.

Китапнынъ саифелеринде биз чешит зенаат саиплерини расткетиремиз: къуруджы Зия Османов (З. Къуртнезир «Алтын элли адам»); экимлер Аджы-Абла Эмиров (Э. Арифовнынъ шу адлы очеркинде), Меймуне Ахмедова (Б. Мамбет «Устаз ана»); маденджи Мустафа Кучеров (А. Муратова «Бригада ве бригадир»); тикиджи Эльзара Балыкъчы (Ш. Селимов «Эльзара девир къызы»); метро къуруджысы Февзи Мамбетов (А. Осман «Докъузынджы километрде»); оджа Азиз Альфетаев (У. Эдемова «Яш алим ве оджа»); икътисадиятчы Ифта Джемилев (Р. Алиев «Истидат»);

токъумаджы Мунире Аблаева (С. Нагаев «Назик эллер»); милиция хадими Эдем Халилов (С. Шукурджиев «Из пешинден») ве дигерлери.

Спортчыларгъа «тынчлыкъ эльчилери» деп нафиле айтмагъанлар. Эм де шай ола: спортчылар чешит ичтимаий къурумдаки девлетлернинъ векиллери оларакъ, бири-бирлеринен корюшелер, ярышлашалар. Джианда тынчлыкъ, достлукъ ве мусавийликнен пекитювге хызмет эткен мешур совет спортчыларынынъ сафында бизим темсильджилеримиз де бар эди. О девирде совет спорты шуретининъ байрагъыны дюнья стадионлары ве салонларында котерген генч огълан ве къызларнынъ джесарети акъкъында язмакъ ве оларнен кениш окъуйджылар кутьлесини таныш этмек къалем саиплерининъ макъсады эди.

Белли языджы ве журналистимиз Аблязиз Велиевнинъ 1987 сенеси дердж олунгъан «Ираде» адлы *очерк*лер джыйынтыгъы дюньяджа мешур олгъан спортчы-генчлеримизге багъышлангъандыр. Олимпиада, дюнья, Европа ве Советлер

ОЧЕРК

• Эпик эдебиятнынъ къыскъа бир язы жанрыдыр.

• Икяе жанрынынъ къыскъа вариантыдыр.

• Бедий эдебият иле публицистиканен бенъзеген тарафлары бардыр.

• Очеркте мевзу проблематикасы корюнмей ве сюжетте бир конфликт ёкътыр.

• Социумнынъ ахлякъий ве ватандашлыкъ вазиетини тариф этип, нукъсанларны догъру этмеге гъайрет эткен эдебий бир жанрдыр.

• *Очерк* – бир икяедир. Лякин эр бир икяе очерк дегильдир.

• *Публицистик очерк* ве документаль (весикъалы) очерк керчек вакъиаларны, фактларны косьтермектедир.

• Тек *очерк* жанры ичюн бедий хаяллanув муим дегильдир.

• Сюжет деген бедий элемент очеркте олмая билир.

• *Сеяхат очерки* энъ чокъ къулланылгъан ве энъ эрте шекилленген бир очерк чешитидир.

• *Биографик очерк*те (портретик очерк) муэллиф бир шахсиетнинъ, очерк къараманынынъ ич дюньясыны инджелей.

• *Проблемли очерк* муэллифи, башта бир меселени котере. Сонъра, бедий-тасвирий усуллар къулланып, оны чезюв ёлларыны тариф эте.

• *Тарихий очерк* – хронологик сыранен тарихий вакъианы анълатув. Реаль фактлар тариф этилип, талиль этильмектедир.

• Дюнья эдебиятында *очеркке* тюрклер *денеме* (тур. *Deneme*), инглислер исе *скетч* (инг. *Sketch*) дейлер.

• *Очерк* рус сёзюдир. Лякин тувгъан тилимизде эм бу сёз, эм де *левха* сёзю къулланылмакътадыр.

бирлиги чемпионлары олып, спорт тарихында белли из къалдыргъан бир чокъ спортчымыз акъкъында очерклер язылгъан.

Миллий оюнымыз олгъан куреш спорты акъкъында пек яхшы очерклер язылгъан эди.

Дюньяджа мешур чемпион Иван Поддубныйнен бель тутушкъан, Къырым чемпионы Рамазан Абдугъафаров акъкъында «Дев киби къуветли адам»; Олимпиада ве дюнья чемпионы Рустем Казаков акъкъында «Ираде»; Авропа ве Советлер бирлиги чемпионы, джиан кубогынынъ саиби Энвер Абдураманов акъкъында «Пельван»; яшлар арасында Авропа чемпионы Бахтияр Омеров акъкъында «Арзы къанатында» серлевхалы *очерк*лер язылгъан эди. Очеркист А. Велиев бу инсанлар акъкъындаки ачыкълайыджы малюматны, спорт чешитлерининъ гъалиплерини тариф эткен эди.

Пельванларымыз акъкъында язылгъан «Аблаевлернинъ куреш мектеби» адлы очеркте Озьбекистанда классик сербест куреш боюнджа хусусий бир мектеп ачкъан, чемпионлар олгъан инсанлар косьтериле. Бу чемпионларымыз сонърадан тренерлик ишине кечип, бир сыра пельванларны осьтюргенлер. Озьбекистанда нам къазангъан тренерлер, агъа-къардаш Къурсаит, Рефат ве Абдульмеджит Аблаевлернинъ мувафакъиети яшларгъа орьнек олды. Олимпиада чемпионы Рустем Казаков ве Авропа чемпионы Бахтияр Омеров иште бу мектепнинъ талебелери эдилер.

Айны джыйынтыкъта «Сув арсланы», «Дагълар къучагъында» ве «Сувдаки лялелер» сув спортынынъ чешитлерине багъышлангъан *очерк*лердир. Советлер бирлигинде бузлы сувда ярышув спортынынъ эсасчысы Осман Къумукъов («Сув арсланы»), академик курек чекюв боюнджа Советлер бирлиги чемпионы Владимир Мустафаев («Далгъалар къучагъында»), каноэ боюнджа курек чекиджи дюнья гъалиплери, чешит тюрлю халкъара спорт мусабакъаларнынъ, спорт оюнларынынъ призёрлары акъкъында парлакъ *очерк*лер язылгъан эди. Эдем Мурадасыловнынъ аджайип енишлери усталыкънен «Сувдаки лялелер»де тасвирленген.

А. Велиевнинъ бу *очерк*лери генчлик арасында спорткъа меракъ уяндырды, спорт чешитлери акъкъында бильги берди [13; 125].

Парашют спорты киби надир спорт чешитлери ве олар боюнджа чемпион олгъан ватандашларымыз акъкъындаки *очерк*лер яш несильге янъы уфукълар ача эди. Парашютист Эдем Эскендеровкъа «Бешинджи океан шаини» *очерк*и багъышланды.

Дагъ тёпелерини ашкъан альпинистлер ичюн энъ юксек унван – «Къар къапланы» шаныдыр. Дагъджы чемпион Зинур Люман акъкъында «Къар къапланы» *очерк*и язылгъан.

Спортчы олгъан къадын-къызларымызнынъ яшайышы ве енъишлери, гъалибиетлеи, Озьбекистан Джумхуриети адына ярышып, зафер къазангъанлары да *очерк*леримизге мевзу олды [13; 90].

Лейля Ибраимова («Алты да къызнынъ бири Лейля»). Советлер бирлигинде къадынлар арасында саа хоккейи спортыны халкъкъа севдирген, «Андижанка» командасынынъ къырымтатар къызлары Рушана Мустафаева, Лейля Ахмерова, Зера Чауш ве дигерлери «Ильк къарылгъачлар» адлы *очерк*нинъ къараманлары олдылар.

Муэллиф А. Велиев «Ёллар, ёллар» адлы *очерк*инде дженк ве эмек ветераны олгъан Эреджеп Мустафаев акъкъында икяе эте. Э. Мустафаев, илери яшына рагъмен чапув спортынынъ даим ярышмаджысы оларакъ дикъкъатны джельп эте эди.

Къыскъасы, Эреджеп Мустафаевнынъ омюр ёлу ве спорт севгиси яшларгъа орьнек олсун деп, *очерк* мевзусы оларакъ тариф этильген эди.

«*Йыллар, юз йыллар кечер. Лякин миннетдар халкъымыз дженк, эмек къараманлары киби, совет спортынынъ шуретини дюньягъа таныткъан озь пельванларыны да ифтихарнен анъар, оларнен гъурурланыр, олар акъкъында келеджек несиллерге эфсанеге чевирильген акъикъатны икяе этер*», – деп яза А. Велиев [13; 14].

Муэллиф бойледже спортчыларымызнынъ топлу портретини яратты ки, о семетдешлеримизден 70 адамнынъ совет спортынынъ

инкишафына насыл иссе къошаяткъанларыны тасавур этмеге ярдым эте.

Шу сенелери эдебиятымызда *очерк*нинъ даа бир чешити пейда ола – тарихий-публицистик. Сеитгъазы Гъафаров «Терджиман»да басылгъан эсас материалларнынъ библиографиясыны тизе, эм де Исмаил Гаспралынынъ аяты ве фаалиети акъкъында колемли бир тедкъикъий, тарихий-публицистик *очерк* яза. Бу ишнен о 1967-ден башлап, 14 йыл девамында, сагълыгъы зайыфлагъан йылгъа къадар мешгъуль ола. «Библиография»сы «Йылдыз» меджмуасынынъ 1989 сенеси 4-джи санында, «Исмаил бей Гаспринский. Аяты ве фаалиети» серлевхалы эсери исе Р. Фазыл тарафындан терджиме этилип, журналнынъ 1989 с. (№1), 1990 с. (№1, 2, 3, 5) ве 1991 с. (№1 ве №3) санларында басылды.

«*Эдебиятымыз тарихында биринджи кере япылгъан сонъ дередже къыйметли бу ишни Сеитгъазы Гъафаров буюк айдынымыз Гаспринскийнинъ даа адыны биле айтмакъ ясакъ олгъан вакъытта япкъаныны козь огюне аладжакъ олсакъ, он дёрт йыл гъайретини шу ишке бермек бу озьджесине бир къараманлыкъ эди*» [40; 537].

Очерк жанры акъкъында сёз этеркен, шуны да къайд этмели ки, тенкъидий фикирлер 1980-джи сенелери эдебиятымызда мевджуттыр.

Языджы Закир Къуртнезир «Юксек гъаели, зенгин мундериджели эсерлер яратмалы» адлы тенкъидий макъалесинде (Йылдыз. 1982. – №2): «*Эдебиятымызда публицистика ве очерк меселеси. Бу жанрларда эдиплеримиз буюк гъайрет косьтерип оламадылар демек мумкюн. Албуки, публицистика ве очерк – языджынынъ ичтимаий аяткъа фааль иштиракини косьтериджи бир бильгидир. Бизим эдебиятымызда очерк бар. Лякин олар эсасен портрет очерклеридир. Оларда къараманларынынъ омюрлери хроникаль усулда бериле, я да эмек процессинде косьтериле. Адамларнынъ ички дюньясы, аиле ве джемаат аяты акъкъында гъает бу аз айтыла*», деп язгъан эди.

Эдебиятымызда *очерк* жанрына къыймет кесер экенде, бу языларнынъ нукъсан тарафлары акъкъында да сёз этмелидир.

Бир сыра *очерк*лерде эмекчилернинъ омрю иле багълы вакъиалар талиль этильмезкен, башарыларгъа къолайлыкънен иришиле, мевзу боюнджа ич бир конфликт косьтерильмей. Сафтер Нагаев «Замандашларымызнынъ сималары» адлы макъалесинде де Улу Ватан дженкине багъышлангъан *очерк*лерде къараманнынъ дженкке кетюви ве уруш ерлери, муаребе нокъталары, алгъан мукяфатлары иле медаллери къайд этильсе де, дженк киби буюк омюр сынавынынъ оларнынъ аяты ве психологиясына насыл тесир эткени энди о къадар да меракъландырмай къала, деп яза макъалесинде [26].

Базы *очерк*лерде муэллифлер бедийликтен четлешип, тариф этюв усулына зияде берилелер.

Истисал адамлары акъкъында *очерк*лерде муэллифлернинъ земане илими ве техникасынынъ мувафакъиетлеринен яхшы таныш олмагъанлары козьге чарпа. *Очерк*лернинъ севиеси акъкъында айткъанда, муэллифлернинъ беян этюв усулына зияде къапылып, къараманларынынъ портретлерини яратувда буюк роль ойнагъан диалог ве монологлардан аз файдалангъанлары да корюне.

Сюргюнлюк девринде Ташкентте къырымтатар тилинде ашагъыдаки *очерк* китаплары нешир олунды: «Еди йыллыкъны яратыджылар» (1959 с.); «Октябрь ёлунен» (1968 с.); «Бизим замандашларымыз» (1971 с.); «Енъишли адымлар» (1972 с.); «Къуветли къоллар» (1972 с.); С. Нагаев «Гонъюльге якъын адалар» (1972 с.); А. Осман «Эмдженъден селям» (1972 с.); Э.-У. Чалбаш «22 йыл кокте» (1972 с.); «Замандашларымыз» (1975 с.); С. Нагаев «Федакярлыкъ» (1976 с.); «Аналар яш экенде» (1977 с.); Р. Халид «Огъурлы ёллар» (1977 с.); «Къуветли къанатлар» (1979 с.); Р. Фазыл «Садыкълыкъ» (1979 с.); М. Ислямов «Атешли кок тюбюнде» (1980 с.); А.А. Эмиров «Къызыл хачлы чадырлар» (1980 с.); Дж. Аметов, Э. Арифов «Абдул Тейфукъ» (1981 с.); Э. Арифов «Айдын уфукълар»

(1981 с.); М. Алиев «Яхшы адамлар арасында» (1981 с.); «Чебер эллер» (1981 с.); А.А. Эмиров «Танъны къаршылап» (1983 с.); А. Молла «Мушкюль ёллар» (1983 с.); «Достлукъ мешъали» (1984 с.); «Мубарек ярыкълары» (1985 с.); «Джесарет» (1986 с.); А. Велиев «Ираде» (1987 с.); Я. Мустафаев «Чёллерде» (1988 с.); Э. Арифов «Комендантнынъ ишлери» (1990 с.).

• ***Суаллер:***

1. Улу Ватан дженки (1941-1945 сс.) адиселерини анълаткъан очерклеримиз къайсы сенелери даа чокъ язылып басылгъан эди?

2. Эдебиятчымыз ве «Йылдыз» меджмуасынынъ чокъ йыллыкъ муаррир муавини Закир Къуртнезирнинъ тенкъидий фикирлери неге эсаслангъан эди?

• ***Вазифелер:***

1. «Йылдыз» меджмуасында 1980-джи сенелери басылгъан тенкъидий макъалелерни тапып, оларны талиль этинъиз.

2. Эдебиятымызда очерк жанрынынъ насыл бир зайыфлыгъы 1980-джи сенелери косьтерильгенини язып, тариф этинъиз.

3. **Спортчыларымыз акъкъында язылгъан эр анги бир очеркни окъуп, инджеленъиз. Шахсиетни косьтерген, ирадени сергилеген къысымларны айрыджа къайд этип, косьтеринъиз.**

Авдет деври (1990 сенелери) къырымтатар эдебиятында очерк жанры

1992 сенеси «Йылдыз» меджмуасыны, китап нешрияты, «Ленин байрагъы» газетасы Ватангъа кочюрильген сонъ, къырымтатар эдебиятынынъ янъы девири – авдетте девам эттирильген заманевий эдебиятнынъ инкишафы башлай.

Озюнинъ ильки куньлеринден эдебият башта бир эдебий асабалыкъ саифелерине мураджаат эте. Эдебий асабалыгъымызгъа аит несир, шиирий эсерлернинъ дердж олунувы шу девирдеки эдебиятнынъ инкишафында буюк бир къазанч олды.

Бу девир эдебиятынынъ базы хусусиетлерини къайд этип кечмелимиз: бу девирде дердж олунгъан эсерлерде къоюлгъан меселелернинъ даиреси баягъы кенишлеп, проблема дереджесине котерильгенини сечмек мумкюн. Миллий меселелер, эсерлернинъ тили, бедият джеэтинден къыймети баягъы пишкинлешти.

Эсерлернинъ тизилиши, шиирий везин, бедий усул ве услюп джеэтлеринининъ севиеси артты. Эсерлерде миллий нагъмелернинъ янъгъырав даиреси кенишледи. Бедий образ яратув джерьяны къуветли дереджеге етишти.

Улу Ватан дженкинден сонъ халкъымызнынъ такъдири хусусында чокъ йыллар меджбурий сускъан эдебиятымызда, ниает, эсерлер пейда ола башлады. Ш. Селим, Э. Умеров, Ш. Али, Дж. Аметов, А. Осман, Черкез-Али, Р. Алининъ эсерлеринде сюргюнлик фаджиасы, халкънынъ такъдири, Ватангъа асрети, авдетке ишанчы косьтерильди.

1990-джы сенелер къырымтатар эдебиятында публицистиканынъ эмиети де буюктир. Бу сенелерде пейда олгъан *очерк*лерде эвельде ачыкъ къалдырылгъан мевзулар, бошлукълар толдурыла башлады.

Очерк вастасынен диаспорадаки къырымтатар аятынен таныш этюв меселеси эсас ерде булунды (А. Осман «Ёл четинде отургъан къартий», «Айтанълар къорантасы»).

Ондан да гъайры «дженкявер шурет изинден» рубрикасы алтында янгъырагъан муим меселелер дигер нокътаи назарнен анълатыла.

Очерк ве дигер публицистик эсерлерде халкъымызнынъ ватанперверлиги, тувгъан юртуна олгъан севгисининъ къувети ифаделене (Ирфан Аметов «Къырымтатарлары ве Къырым руслары»).

Бу сенелери эдебиятымызда халкъымызнынъ тарихынен багълы меселелер кениш айдынлатылып башлай (Нуреттин М. Алтугъ «8 апрель 1783», Кшыштоф Г. Григорайтис «Татар уланлары атлыларынынъ тарихи», Мемет Севдияр «О фантазиях и эмоциях в истории», «Об этногенезе крымских татар»).

Къырымтатар миллий мектеплернинъ кечмиштеки тарихи акъкъында бир сыра *очерк* ве макъалелер басыла.

Юрий Османов Исмаил Гаспринский акъкъында китап устюнде чалышып ишини битирип етиштиралмады.

2001 сенеси онынъ «Из плена лжи» («Ялан эсирлигинден») серлевхалы *очерк*лер джыйынтыгъы дюнья юзюни корьди.

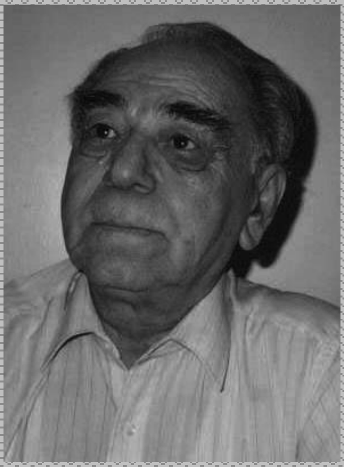

МЕМЕТ СЕВДИЯР
(1913, Акъмесджит–1999 АКъШ)

Белли языджы Рустем Муединнинъ догъмуш агъасыдыр.

Языджымыз 1931-де мектепни битирди. Къазан архитектура институтына кире, лякин маддий меселелер олгъаны ичюн битиремейип Къырымгъа къайта.

Къырым пединститутынынъ акъшам болюгине кирип окъумагъа башлай. 1935-те филология болюгини битире.

Аскерликке чагъырыла. Аскерликтен сонъ Къырым радиокомитетинде эдебият болюги мудири олуп чалыша.

1941-де дженк сырасында курешкенде эсир тюше. Къачып Акъмесджитке къайта. «Азат Къырым» газетесинде чалыша.

1944-те Романия, даа сонъ Италиягъа кете.

Ватиканда университетте шаркъ билими факультетинде окъуй. 1948-де Тюркиеге коче ве Дж. Сейдаметнен, Ш. Бекторенен, И. Отарнен ве М. Улькюсалнен чалыша.

1957-ден башлап Тюркиеде «Кырым» меджмуасыны чыкъара.

1961-де АКъШ-на коче. Нью-Йоркта къырымтатар дернегини тешкиль эте.

1993-те Нью-Йоркта «Гурбет ёлларында» хатыралар китабыны нешир этти.

Айны 2001 сенеси шаир Юнус Къандымнынъ «Куреш мейданы отаймаз: Номан Челебиджиханнынъ терджимеи алына даир, къыскъа очерк» адлы ильмий-тарихий эсери басылды.

Эдебий эснас девам этмекте. Авдет деврининъ эдебий яратыджылыгъы къырымтатар эдебиятынынъ инкишафында муим бир басамакътыр.

● ***Суаллер:***

1. Юнус Къандымнынъ къайсы эсери Номан Челебиджихан шахсиетине багъышланып язылгъан?

2. Ю. Къандым не ичюн бу эсерни «къыскъа очерк» деп адландыргъан?

● ***Вазифе:***

1. Авдет девринде Къырымда къайсы газета ве меджмуалар къырымтатар тилинде чыкъарыла экен, тедкъикъ этинъиз.

2. «Янъы дюнья»да языджыларымызнынъ очерк язылары тапып, сыраланъыз. Мевзуларыны, къараманларыны къайд этип, бир джедвель тизинъиз.

3. Къырымтатар эдебиятынынъ типик очеркини, мисаллерни косьтерип, тариф этинъиз.

Авдет деври очерклери джедвели.

№п	Нешир ады (газета, меджмуа), басылгъан тарихы	Муэллиф	Очерк ады

СЁЗ ЕКЮНИ

ХХ асырнынъ башында янъы социаль табакъаларны керчекчи оларакъ тасвир этюбинде энъ келишкен жанр оларакъ *очерк*нинъ эмиети сонъ дередже муимдир.

1917 сенеси сонърасы, яни пролетар диктатурасы шартларында ве социализм къурувы заманында *очерк*нинъ инкишафы бир сыра янъы элементлер иле зенгинлеше. Социалистик аят тарзы сырасында укуметнинъ ве ишчи халкънынъ практик фаалиетлери, янъы топракъларны абаданлаштырув, инсанларара янъы тарз мунасебетлернинъ къурулувы, ишке ве гъайретленюбге янъы, фаркълы янашув – эпси *очерк* язув фаалиетине янъы-янъы мевзулар къазандыргъан.

Совет девринниъ *очерк*и, 1920-джи сенелердеки «янъыдан тикленюв деври»нден корюнмеге башлана. Бу ерде, муэллифи Л. Рейснер олгъан граждан дженки, Урал акъкъында, Донбасс акъкъында, Гъарпта революцион арекетлери акъкъындаки *очерк*лер ильк сырададыр.

Санайи мевзулы *очерк*лернинъ белли муэллифи М. Шагинян эди. Онынъ язылары совет мемлекетининъ янъы къурулгъан фабрика ве дигер ходжалыкълары акъкъында эдилер.

Дм. Фурмановнынъ *джанлы зарисовка*лары ватандаш дженкини тариф этип, ёл къайдларындан ибарет эди. Бу – советлик *очерк*ининъ о девирде эсас ёнелиши эди.

*Очерк*нинъ мундериджеси иле мевзулар комплекти мемлекетнинъ *социалистик реконструкциясы* деп адландырылгъан девирде денъишкен эди

Бу язылар – янъы куньлюк яшайышта санайынынъ тикленмеси меселелери, янъы кадрларны остюрюв киби мевзулар этрафында шекиллене эди.

Языджы-очеркист къайсы бир сынфий идеологиягъа багълы олса, *очерк*нинъ шекли ве мундериджеси онъа коре денъишир эди. Эльбетте, бу вазиет бутюн совет эдебиятынынъ жанрларында айны эди.

Меселя «Леф» группасынынъ языджылары деген бир группа мухалиф буржуа рус эдиплер бир сыра очерклер язды ки, буларнынъ мундериджесинде объектив тасвир, эшьяларнынъ демонстрациясы, тешкилий процесслернинъ тасвири, бизнесснинъ чыплакълыгъы догърудан косьтериле эди.

Яни, ишлернинъ тешкилий-фааль тарафлары С. Третьяковнынъ *очерк*леринде ер ала эди. Бу языларда халкъ табакъасы ёкъ эди, социаль сыныфлар арасындаки муджаделе ве ачыкъ бир куреш косьтерильмез эди.

Бойле вакъиалар асыл ёкъ киби даврана эдилер «Леф» языджылары. Бу *очерк*лернинъ эсас эксиклиги – инсаннынъ озюнинъ олмамасыдыр.

«Леф» языджылары чыплакъ фактларны косьтермекнен эсас социаль къавгъанынъ олмагъанына ишандыра эди. Лякин, керчекте ойле дегиль эди.

Инсанны олгъаны киби косьтералмагъан бир язы – *очерк* оламаз. Бойле бир язынынъ муэллифи де, авторлыкъ васфыны ташымай. Бу – быланыкъ сызыкълы бир образдыр, муэллиф дегильдир.

Пролетар очеркистлернинъ гъаеси исе койде янъы мунасебетлернинъ къурулышы ве санайи ишлерни озь язылары ичюн мевзу оларакъ сечмек эди.

Вл. Ставский, Жига адлы пролетар очеркистлернинъ язызларында керчек аятнынъ фактлары топланып, косьтериле эди.

Мисаллерни бергенде бу языджылар дюнья тарихындан орьнеклер кетирип, типизация усулыны къуллана эдилер.

Озь этрафында корюп къайд эткенлери вакъиалар иле тарихий адиселер арасында бир сызыкъ чыза эдилер.

Парлакъ вакъиаларнынъ тасвиринен, идеологик айдынлатувнен окъуйджыгъа къувветли бир тесир япыла эди.

Совет деври *очерк*ининъ инкишафына «Комсомольская правда» очеркистлери группасы пек тесир эткен эди.

Меселя, Б. Галин; Г. Киш («Исповедь молодого инженера»); З. Чаган («Сегодня»); Я. Ильин («Жители фабричного двора») ве дигерлери. Даа сонъра «Переход» адлы очерклер китабында бу эсерлер басылды.

Бу очеркистлернинъ энъ буюк енъиши – социалистик эмек тешкилиндеки меселелерни сергилемек; публицистик истидады олгъан языджылар актуаль джиддий суаллерни котерди. Лякин бу суаллерни ортагъа къоймакъ иле артыкъча бир патетик тарздан ве стилизациядан къуртуламадылар.

Яни, бутюн тасвирлери мутлакъ патетик ве стильдир.

Эдебият тарихчилери иле эдебиятшнасларнынъ тедкъикъине коре, къырымтатар эдебияты къадимий девирлерде шекилленмеге башлангъан бир мирасны тешкиль этмектедир.

Ханлыкъ деври къырымтатар эдебияты бедийятымызнынъ энъ усть севиесини косьтермектедир.

Миллий тарихымыз иле халкъымызнынъ такъдирине чокъ фелякетлер язылгъан: рус истилясы, инкъиляплар, репрессиялар, Экинджи джиан дженки, сюргюнлюк. Акъибетте, эдебиятымыз джиддий дургъунлыкъкъа огъратылгъан, инкишаф эталмагъан эди.

Лякин, бунъа бакъмадан, 1950-джи сенелернинъ сонъунда эдебиятымыз гъайрыдан тирилип, эсерлер бермеге башлады. Языджыларымыз, белли бир черчиведе олса да, эдебиятымызны яшатмагъа гъайрет эттилер.

Дженктен сонъки девирде эдебиятымызда несир жанры етекчи ерини алды ве шу джумледен публицистика жанры илериледи.

Публицистика – бедий эдебият ве ильмий (сиясий-ичтимаий) несирджилик арасында тургъан эдебий эсерлер жанрыдыр. Бойле эсерлер земаневий омрюмизнинъ ичтимаий эмиетли ве актуаль проблемаларны котерpermeктелер.

Макъале, очерк, фельетон, эссе, памфлет – публицистиканынъ жанрларыдыр.

Очерк бедий ве публицистик ола биле. Бедий очерк жанры икяеге якъындыр. Бедий очеркнинъ жанрлары: хатырлавлар, лирик-фельсефий ве ёлджулыкъ теэссуратлары. Публицистик очерк джемиетимизнинъ ичтимаий аятынынъ теракъкъиятыны акс эте.

Земаневий эдебиятта ве публицистикада *очерк* кениш джайрагъан жанрлардан биридир. Къырымтатар эдебияты шу джумледен истисна дегильдир.

Къырымтатар эдебият тарихында публицистик эсерлер, очерклер XIX асырнынъ 70-джи сенелери дердж этилип башладылар. «Терджиман» ве онынъ нашири Исмаил Гаспралы тек эдебиятта дегиль, айны заманда къырымтатар журналистикасы ве газетаджылыгъыны, публицистикамызны инкишаф эттирювинде буюк роль ойнады.

Исмаил Гаспралы ве онынъ этрафында топлангъан зиялылар А. Медиев, О. Акъчокъракълы, А. Боданинский, А.С. Айвазов, С.А. Озенбашлы ве дигерлери шу девирнинъ гъает актуаль ичтимаий, сиясий ве эдебий меселелери акъкъында бир чокъ макъале «Терджиман»да бастырдылар. Къырымтатар публицистикасы саасыны шекиллендирип, инкишафына озь исселерини къоштылар.

1917 сенеси инкъилябындан сонъ олгъан девирде, 1920-30-джы сенелеринде шиириет, несир, драматургия ве терджиманлыкънен бир сырада *публицистика* да илериледи.

Эдебиятчы-эдиплеримизнинъ макъале ве *очерк*лери газета ве меджмуаларда нешир этильди (Ильяс Тархан, Умер Ипчи ве саире).

Совет мемлекетининъ башындан кечкен 1941-1945 сенелери дженкинден сонъ, эдебиятымызнынъ илерилеви публицистик язылардан башлангъаныны коре билемиз.

Языджыларымызнынъ икяе ве *очерк*леринде совет адамларынынъ куньлюк эмеги, оларнынъ омюр тарзы, коллективнинъ инсангъа тесири, коммунист партиясынынъ шахснынъ маневий тербиелеви хусусында къайгъырувы, къардаш халкъларнынъ достлугъы киби меселелер бол-бол тасвир этильди.

Бунъа (совет деври эдебияты тарихчылары тарафындан) – девир талабынынъ кетиргени бир эдебият, деп къайд этиле.

Публицистика саасында Ш. Алядин, Ю. Болат, А. Дерменджи, А. Алтанлы, Э. Шемьи-заде, З. Джавтобелли киби языджы, шаир ве журналистлеримиз фааль оларакъ хызмет эттилер.

Шу девирде яратылгъан *очерк*лернинъ хусусиети шундан ибарет эди ки, башта оларда вакъиа къайда олып кечкени анълашылмай, лякин айны шу вакъиалар бизни халкъымызнынъ кечмишине азачыкъ олса да, экскурс яптыра.

Ве бир къач вакъыттан сонъ белли бир сёзлер вастасынен очеркист бу алны айдынлата.

Очерклерде къараманларнынъ образлары диалог вастасынен ачылувы эсас ерини тута эди.

Йыллар кече. Очерклерде халкънынъ тарихы акъкъында фикирлер яваш-яваш айтыла башлады. Очерклернинъ белли къараманлары – замандашларымыз олмакъ иле, белли бир тарихий сыманынъ айдынлатылувы вастасы иле беян этюв – бу девир эдебиятынынъ эсас чизгиси олып къалды.

*Очерк*лерде халкъ агъыз яратыджылыгъына мураджаат этюв, халкънынъ тарихы акъкъында бильги, малюмат бермектен ибарет эди.

Муэллифлер малюматларнен къырымтатар миллетине бефтан япыштырылгъан «саткъын» лекесини сильмеге тырыша эдилер. Башкъа ич бир халкънынъ эдебиятында бойле вакъиа корюльмей.

*Очерк*лер джанлы, реаль адамлар акъкъында язылгъан документаль характерли бир макъале я да икяе олгъаны ичюн, оны язув иши –месулиеттир.

Эдебиятчыларымыз истидадына коре, бильги ве гъайрети еткени къадар бу ишни мувафакъиет иле башардылар. *Очерк* левхаларны язы шарты ве жанр къаиделерине багълы къалып язмагъа тырыштылар. Фикир ве тюшюндже олмагъан *очерк* тек информацион хабер я да малюмат шеклини ташымакътадыр.

Терен мундериджели, проблематикасы олгъан, актуаль мевзулы *очерк*лер, публицистик макъалелер эдебиятымызда,

ичтимаий аятымызда даима керектир. Буларгъа ихтияджымыз олгъан ве даа бардыр, деп къайд эткен эди Шакир Селим 1990-джы сенелерде.

Къырымтатар очеркленининъ мевзу чешитлиги кеништир. Мевзу джеэттен *очерк*лерни базы белли чешитлерге больмек мумкюндир: очерклерде эмек мевзусы (истисал ве кой ходжалыгъы); дженк ве дженкчилер акъкъында *очерк*лер (1941-1945 сс. урушы); спорт мевзусына багъышлангъан очерклер; очерклерде илим, санат, медениет, эдебият мевзусы.

Уйкен языджыларнен берабер 1970-джи сенелери эдебиятымызгъа кельген яш эдиплер А. Осман, Р. Фазыл, А. Велиев, М. Алиев, Б. Мамбет, У. Эдемова, С. Нагаев, Р. Алиев бу жанрда фааль чалыштылар.

1980, 1990-джы сенелери ве эки бинъли (2000 сс.) йылларнынъ ильки он сенесинде де очерк жанрындаки язылар нешир этильди. Заманымызнынъ, джемиетимизнинъ актив адамларыны эдебий языларда, бедий метинлерде тасвир этюв муим бир иштир.

Очерк язылары кунюмизде де эдиплеримиз, журналистлеримиз тарафындан девам эттирильмектедир.

Социумнынъ ахлякъий-маневий осюви, инсаний инкишаф ёллары битмегендже очерк жанрынынъ къырымтатар эдебиятында къыймети даима булунаджакътыр.

СЁЗЛЮК

Денеме – тюрклернинъ *очерк*идир. Тюрк газеталары ве меджмуаларында басылгъан къыскъа бир эдебий языдыр. Мисаль оларакъ, Селим Илери адында бир журналистлери бардыр. Земаневий тюрк журналистикасынынъ белли очеркистидир. С. Илери куньлюк чыкъкъан газетада актуаль (*проблемли очерк*) мевзуда очерклер нешир эттирмектедир.

Жанр – бир эдебий шекильдир. Эдебиятнынъ бир чешитидир. Фольклор жанрлары (*масал, эфсане, дестан, айнени* ве саире) олгъаны киби, бедий-эдебий жанрлар (*икяе, повесть, роман, поэма* ве саире) да бардыр.

Икяе – белли бир вакъиаларнынъ сёзлю я да язылы оларакъ тасвири. Эдебий эсер оларакъ икяе – несирнинъ къыскъа анълатув шеклидир. Эсас, къыскъа менсур бир метиндир.

Левха – русча *очерк, зарисовка, сценка* да деп айтыла биле. Къырымтатарджа *левха* дегенде – узун ве колемли олмагъан, бир сюжетли, 1-2 къараманлы бир икяечик, демектир.

Муэллиф – бу сёзнинъ синонимии ***автор*** сёзюдир. Эр анги бир эдебий-бедий я да санат эсерини яраткъан иджаткярдыр.

Новелла – эсаста *Novelle* итальянджа «янъылыкъ» демек. Классик рус эдебиятчылары бу сёз ерине озь тиллеринде *повесть* сёзюни ишлеткенлер. Новелланынъ темели пек къадимий девирлерге багълыдыр. О заманлары *новелла* – огретюваджи, икметли бир эски икяе экен. Икяе ве левхадан даа колемли ве узун

бир эдебий тасвирдир – *новелла*. Мундериджеси башлангъыч, кескин нокътасы ве чезюв къысымлардан ибареттир. Базы новеллаларда ич бекленмеген *сонъ* да ола тургъан. Тюрк эдебиятында бу жанргъа я *новель* (*Novel*), я да *узун икяе* (*Uzun hikâye*) деп айтыла.

Очерк – аз колемли язылы бир эдебий метин. Муэллифнинъ мевджудиети пек корюнмек керек анълатылгъан мевзу ичерисинде. Очеркнинъ бир я да бир къач меркезий къараманы (я да меркезий вакъиасы, эсас адисеси) булунмалыдыр. Ахлякъны, маневий аятны юксельткен, инсанны идеаллештирген бир язы тарзыдыр. Очерклернинъ чешитлери де бардыр. Биографик очерк (портретли очерк), проблемли очерк, ёл очерки (ёл къайдлары) ве дигерлери. Очеркке энъ якъын тургъан эдебий жанр – *публицистик язы*, *макъале*дир.

Очеркист – очерклер язгъан бир языджы, журналист, эдебиятчыдыр я да публицисттир. Тасвир кучю къуветли олгъан козетювджи бир языджы. Очерк язгъан инсан инджелемек ве тедкъикъ этмек ишине де киришмектедир. Очерк языджысы озь шахсий дуйгъуларыны тасвир этмек иле, керчек (реаль) манзарадан да асыл узакълашмамакъ керектир.

Очерк чешитлери – 1. Портретли очерк; 2. Тарихий очерк; 3. Сеяхат очерки; 4. Проблемли очерк, ве дигерлери. Очерк чешитлери эдебият тарихынынъ кечмишине, инсан ве социумларнынъ тарихий кечмишине догърудан багълыдыр.

Публицистика – лат. *publicus* яни ичтимаияткъа догърудан багълы бир язы тарзыдыр. Социумнынъ эр тюрлю меселесини инджелеген, тедкъикъ эткен бир макъале язув жанрыдыр.

Скетч – рус. *сценка*, къыскъа бир адисе темашасы; къыскъа бир эглендириджи пьеса. Эстрадада ве сахна ичюн бунъа

интермедия да деп айталар. Язылы, бедий эдебиятта исе бу – *очерк*тир. Очеркнинъ бир чешитидир.

Сюжет – фр. *Sujet* «предмет» демектир. Эдебий эсерде – вакъиаларнынъ зынджырыдыр. Бу вакъиаларнынъ сырасы белли бир тертипте бир-бирине багълы ола. Вакъиаларнынъ кетишатыдыр.

Эдебий анализ – бир эдебий эсерни фаркълы нокътаи назарлардан тедкъикъ этювдир. Эсернинъ тедкъикъини япмакъ ичюн бу эсернинъ эсас элементлеринде токъталмакъ керектир. Эсернинъ жанры, сюжети, мевзусы, проблематикасы, эсер мундериджеси, эсас къараманы, экинджи дереджели къараманлары, эсернинъ шекли, тили, эсерде къулланылгъан эдебий-бедий санатлар (рус. *литературные приёмы*), эсерде *заман ве мекян* маналары, эсер муэллифининъ сымасы киби суаллерни айдынлаткъан бир тедкъикъат нетиджесинде *эдебий анализ* ортагъа чыкъар.

Эдебий жанрлар – булардан эсаслары *назм* ве *несир*дир. Бу эки муим группанынъ ичинде дюнья эдебиятынынъ бутюн орьнеклерини топлай билемиз. Эльбетте, алт жанрлар да, фаркълы чешитлер де окъуйджы ве тедкъикъатчы огюне чыкъаджакътыр.

Эдебий тенкъид – санат иле ян-янаша тургъан бир эдебий фаалиетнинъ саасыдыр. Бу саа бедий эдебиятта ве эдебиятшынаслыкъта (илимде) де ер алмакътадыр. Эдебий тенкъид бир эдебий эсернинъ тарифи ве онъа къыймет кесювдир. Эдебий тенкъид япкъан тенкъидчи энъ башта эдебий-бедий, ичтимаий ве ахлякъий дегерликлерни эсапкъа алмакътадыр. Эдебий тенкъид публицистика иле якъын олгъаны ичюн журналистика зенаатына да ят дегильдир. Эдебий тенъидни япкъан инсан янаша илимлерден де анъламалыдыр. Булар – тарих, политолигия, тильшнаслыкъ, текстология, библиография.

Эссе – уфакъ колемли, сербест тарзда язылгъан менсур (несир тарзында язылгъан) бир эдебий жанрдыр. Эсседе муэллифнинъ индивидуаль, шахсий дуйгъу-тюшюнджелери, теэссуратлары ве фикир этюви муимдир. Эссе – ильмий макъале иле очерк арасында бир ер алмакътадыр. Образлыкъ, арекетли ассоциация ве афористиклик *эссе* ичюн эмиетлидир.

Языджы – эдебий-бедий эсерлер язгъан бир инсандыр, эдебиятчы, айдын, журналист.

Очерк (портретли бир очерк орьнеги)

Шакир СЕЛИМ, 2007 с.

АЛИМ, УКЪУКЪ КЪОРУЙЫДЖЫ, ШАИР

Роллан Къадыевнинъ догъгъанына 70 йыл толды, арамыздан кеткенине исе 17 йыл олды. Онынъ къабири къадимий Самаркъанднынъ Шахи-Зинда янындаки мезарлыкътадыр. Миннетдар достлары ве акърабалары тарафындан мерхумнынъ яткъан ери ве ады кучюк бир бюст-абиденен эбедийлештирильди. Миллетимизнинъ акъ-укъукъы огърунда курешкен, асав табиаты иле эки атеш арасында янгъан ве ахры-сонъу шу эки тарафлы атеш ичинде янып махв олгъан Роллан Къадыевнинъ нэъши сюргюнлик топрагъында къалса да, рухы ана-Ватаны Къырымдадыр. Бугунь онынъ акъкъында не тюшюнселер де, не язсалар да бир шей муакъкъакътыр: о Ватан ве Миллет къайгъысы иле янып ольди!

Роллан 1937-нинъ баласы. Акъмесджитте догъды. Апрель 9 – онынъ догъум кунюдир. Омюрюнде ич бир кере «тёгерек юбилейини» къайд этмеди, даа догърусы, къайд этильмеди. Иште, бу сене ильк оларакъ, 70 йыллыгъыны къайд этмектемиз.

Балалыгъынынъ ильк йыллары Багъчасарай районындаки Азек коюнде кечти. Осьмюрлик ве йигитлик чагъы исе сюргюнлик девирине догъру кельди. Самаркъанд виляетининъ чешит больгелеринде анасы ве бабасы иле гъурбетликнинъ энъ аджджы тадыны бильди.

Орта мектепни аля дереджеде битирди. Хусусан, онда там-догъру илимлерге ихляс

буюк эди: математика, физика, химия киби илимлерни пек «чакъа» эди.

Белли ки, бойле истидат юзден я да бинъден бир олур. Роллан, бельки де, миллионлардан бири эди. Буны сонъунда о Самаркъанд Девлет университетини аля дипломнен битирип, кене шу дарульфунунда чалышкъан ве физик алимлер арасында танылгъан сонъ амельде косьтерди. Амма, лякин…

Ролланнынъ ана-бабасы Селиме апте ве Кемал агъа акъикъий ватанпервер инсан эдилер. Роллан генчлигинден башлап эвде ве ана-бабасы булунгъан джемаат арасында даима ватан муджаделеси акъкъында лафларны эшите ве халкъына нисбете япылгъан мудхиш акъсызлыкънынъ нетиджесини корюп тура ве, эльбетте, бунъа къаршы бир челер олмакъ кереклигини биле эди.

Ойле отькюр зехинли генчке, артыкъ, сен де миллий арекетке къошул, демеге аджет ёкъ эди. Ватан муджаделесине о, кимсенинъ тешвикатысыз, озю анълы суретте къатылды ве ольгендже шу муджаделе ичинде булунды.

Миллий арекетте Роллан Къадыевнинъ биринджи оджалары Бекир Умеров, Ильяс Мустафаев, Джеппар Акимов, Абдураман (Большевик) Ибраимов олдылар. Сонъра бу даире даа да кенишледи. Ве онынъ озю чокъ керелер текрарлагъан сёзлеринен айткъанда: «Шу федаий къартларымызнынъ куреш ёлуны тутмагъа арекет этти».

Ролланнынъ озюне хас истидатларындан даа бири – о керек олгъан весикъаларнынъ метинлерини пек буюк сават ве бильги севиесинде эм де сиясий нокътаий-назардан язмагъа биле эди.

О йылларда Самаркъанд минтакъасындан насыл весикъа азырланып чыкъарылдгъан олса, бу ялынъыз Р. Къадыевнинъ интеллектинен япылыр эди.

Меселя, 1967 сенеси о, «*Обращение крымскотатарской молодежи Самаркандской области*» адлы мураджаатнаме язып даркъатты. 1967 сене сентябрь 5 Ферманындан сонъ «*Обращение крымскотатарского народа*» адлы весикъаны язды, онынъ тюбюне бинълердже имзалар топланды. 1968 сенеси Исмаил

Языджыевнен берабер халкъ векили сыфатында Москвада булунаракъ, «*Закрытое письмо*»ны даркъаттылар. 1969 сенеси ильк сефер уйдурылгъан махкеме тарафындан бир йылгъа къапатылды. Апсханеден чыкъкан сонъ чокъ кечмеден дигер он къырымтатар ватанперверинен берабер Ташкент процессинде учь йылгъа къапатылды.

Апсханелерде Исмаил Языджыев, Иззет Хаиров киби ирадеси букюльмез онлардже акъикъий къырымтатар джигитлеринен даа къавийлешти, даа кескинлешти. 1979 сенеси СамДу оджасы олып чалышкъанда эр кеске малюм органлар онынъ шахсиетини эп ашаламагъа, оджалар ве студентлер огюнде урьметини тюшюрмеге, къурумгъа къаршы эшеддий унсур оларакъ косьтермеге тырыштылар.

Меселя, «Самаркъанд университети» газетасы шу сенесининъ 4-июлинде «*Достойный отпор*» адлы макъале бастырды. Анда бойле языла: «*Моральной поддержки отщепенцев Сахарова и Григоренко в виде подаренных фотографий с автографами Р.К.Кадыеву оказалось недостаточным. Он встречается с приехавшим в Самарканд секретарем посольства США в Москве Д.Преселом. Невозможно предположить, что Р.К.Кадыев не знал о истинных целях визита к нему Д.Пресела, которого Липавский в статье «Как меня вербовало ЦРУ» («Известия» № 108 от 8 мая 1977 года) изоблачил как официального сотрудника ЦРЦ США… Несмотря на это Р.К. Кадыев вновь обсуждал с Преселом свои пресловутые «права» и «свободу»*», деп язды.

Айны шу йылы памукъ тымары вакътында махсус япылгъан даа бир провокациянынъ къурбаны олды: университетнинъ партком секретарына бир шамар яндыргъаны ичюн (иште, Роллан ойле эди!) янъыдан учь йыл муддет алды. Бу да Ролланнынъ къапа-къаршы табиатына аит бир адисе: миллетининъ меселеси компартия тарафындан чезиледжегине инангъан адам шу партиянынъ «солдатына» яхшы этип бир шамар яндыра!… Иште, Ролланымыз ойле эди.

М.Горбачёвнынъ демократия ве ашкяравийлик сиясетини эпимиз киби Роллан Къадыев де къуванч ве буюк умют иле къаршылап алды. 1987 сенеси 26 июньде миллетимизнинъ дигер векиллеринен берабер о да Москвада ЦК КПССнинъ юксек дереджели функционерлеринен корюшювде булунды. «*С того времени имел много стычек с членами Центральной инициативной группы (ЦИГ), позже преобразовавшейся в ОКНД. Особенно остро это проявлялось в последние три года его жизни*», - деп язды сонъра Ролланнынъ якъын сафдашы Кемал Усеинов.

Бундан сонъ фикрини девам этерек, шойле къайд этти: «*Можно подумать, что Роллан Кадыев был вздорным, неуживчивым человеком и поэтому поссорился со многими. Напротив, по натуре он был дружелюбным, сострадательным, усачтливым к чужим бедам. Чтобы понять его позицию, нужно было понять борьбу нашего народа во всей ее сложности, а это давалось не всем. Постараться понять ту борьбу, хотя бы схематично, думаю, будет небесполезным и сейчас*» (Кемал Усеинов. «*Герои и антигерои национальной драмы крымских татар 1944-1990 гг. Роллан Кадыев*»*).*

Роллан Къадыевнинъ бедий эдебияткъа пек буюк ихлясы бар эди. Эгер шиириетнен джиддий огърашкъан олса, шубесиз, буюк шаир ола билир эди. Эм ана тилинде, эм рус тилинде бир сыра гузель шиирлер языл къалдырды. Сагъ олгъанда оларны ич бир ерде бастырмагъа ве даркъатмагъа арекет этмеди.

Роллан Къадыевнинъ олюми де бир сыр олып къалды. Сапсагълам олып дев киби юрген адам къыскъа бир муддет хастаханеге тюшеркен, башында пейда олгъан бир шишикке амелият япылгъан вакъытта 1990 сенеси 15 апрельде вефат эте. Алланынъ рахметинде олсун.

Халкъымызнынъ тарихында онынъ ады, иншалла, ич бир вакъыт унутылмаз.

(Шиирлер Кемал Къонъратлынынъ архивинден алынды. – *Муэллиф*.)

НОСТАЛЬГИЯ

Песня о Родине

Среди гор и степей,
Под созвездием крымским,
Веря, что родила
Плод счастливой любви,

Прижимая к груди,
С молоком материнским
Ты вдоила в меня
Сок родимой земли.

Небо бездным шатром
Колыбель укрывало.
Из волшебной страны
Нам легенды цвели.

Песнью древних веков
Ты меня пеленала,
Охраняя мой сон,
Сон родимой земли.

И не ведала ты,
Что пришло расставанье,
Что штыками дитя
Оторвут от груди.

И слезами омыт,
Унесу на прощанье

С молоком на губах
Соль родимой земли.

Твой погасший очаг
Каждой ночью мне снится.
И сгорел до седин
На чужбине вдали.

Мы в сиротстве вдвоем,
Но ни с чем не сравнится
Под чужим сапогом
Боль родимой земли.

Не курорты в тени
Кипарисных причесок,
Море, пляж золотой
Меня с детства влекли.

Будь Сахарою ты,
Как ребеночка к сане
Меня тянет магнит –
Зов родимой земли.

Мне бы оковы порвать,
На тебе б распластаться.
Встретив жизни закат
У тебя на груди.

И с мирской суетой
Навсегда распрощаться,
Обелиском избрав
Ком родимой земли.

1980 г. Петропавловск.

ТЕСЕЛЛИ

Халкъынынъ юрегине
Юрегинъ сеслenсе,
Сени курешлерге
Котерир миллет.

Амма гъам-кедерге
Батсанъ да агълансанъ, -
Миллетнинъ устюнден
Кетерми зиллет?

Гъам чекме, аркъадаш,
Ёл берме къаарьге.
Юрегинъ ачылып
Азчыкъ ял алсын.

Бир кунь бу миллет де
Ииришир баарьге,
Ич шекленме, инан!
Гонълюнъ шенъ олсун!

Эм татлы, эм аджджы
Олур къайтув куню,
Амма менчюн дегиль
Юрт тойы корьмек –

Олмаз исе ярын,
Мытлакъ бириси кунь
Пек янгъан бу юрек
Керктир сёнмек.

Дюньясы ойледир –
Бу дар-и беляда:
Биревлер атеште
Яна да кете.

Башкъа бирев исе
Сонъундан келе де,
Давул-зурна чалып
Той-дюгюн эте.

1981 с.

Очерк (портретли бир очерк орьнеги)

Черкез-Али, 1963 с.

ЭКИМ

Раатлыкъ куню эди. Саба саат докъуз бучукъта экимнинъ эр вакъыт сеанс отькереяткъан залы рыкъма-рыкъ адам толды. Залда отургъанларнынъ эписи хаста дегиль. Олар бугуньки сеанста тутукълыкъ хасталыгъынен чекишкен тувгъанлары ве достларынынъ бугунь, ильк оларакъ, тили ачылып дюрюст лаф этеджеклерини озь козьлеринен корьмеге кельдилер.

Медсестра хасталарнынъ фамилияларыны окъуп, огдеки отургъычларгъа отурмаларыны теклиф эте. Коюмиз алдында он учь хаста. Оларнынъ арасында, тутукълыкъ себебинден, йылларнен халкъкъа ве джемаат ишлерине къошулмагъа утангъан, мектебини, окъувыны ташлагъан яшларнен берабер, балалыкъ чагъындан тутулып лаф эткен энди эсли-башлы адамлар ве къызлар да бар.

Чокъ кечмеден залгъа эким-психиатор Зибиде Мустафаевна Шейхаметова келип кире. Зал чым-чырт, эр кеснинъ дикъкъаты экимде. Сеанс башлай. Психиатор, хасталаргъа хытап этип: – Сиз бугуньден сонъ тутукъланмайджакъ, тувгъанларынъыз, достларынъыз киби лаф этеджексиз! – дей. Эким учь саат девамында тутукъларгъа тутулмай лакъырды этмекни огретти. Бундан сонъ олар экимнинъ разылыгъы ве ярдымынен тутулмай сёйленип башлайлар. Залда алгъышлайджы эльчырпламалы гурульдей. Бу сеанста он учь адам даа тутукълыкъ хасталыгъындан къуртулды. Олардаки къуванчнынъ сынъыры ёкъ.

***

Симферополь медицина институтыны аля битирген Шейхаметованынъ истидатлы психиатор оладжагъына ишангъан психиатор профессор Н.С. Балабан оны озю чалышкъан поликлиникагъа чагъырды. О куньден башлап бар кучю ве гъайретинен медицинагъа берильген Зибиде Шейхаметова, шимди Ташкент психиатрия поликлиникасында логопедия кабинетининъ ёлбашчысы олуп чалыша.

Сонъки йылларда медицинада эльде этильген янъылыкълардан бири адамгъа рухий тесир усулынен тутукълыкъ хасталыгъыны тедавийлемектир. Бу усул шундан ибарет: психиатор, адамнынъ психологиясына тесир вастасынен, бир къач саат ичинде ич бир тюрлю иляджсыз язуд да операциясыз, онынъ тутукълыгъыны тюзете. Адам дюрюст лакъырды этип башлай. Бу усул, дегиль ялынъыз бизим мемлекетимизде, тыш мемлекетлерге де джайрап кетти. Ташкентте бу усулнен ильк чалыша башлагъанлардан бири Зибиде Шейхаметова олды. О, тутукълыкъ хасталыгъына къаршы уджюм ачты ве аз бир муддет ичинде юзлернен адамларгъа тиль берди, оларны бу нукъсанлыкътан къуотарды.

Пельтеклик инсангъа азаб чектириджи хасталыкътыр. Бала осе, окъуй, зенаат огрене, бильги саиби ола, лякин пельтеклиги ичюн бутюн омюри бою азаб чеке. О эвеля озь-озюни азаплай, утана. Адамлар арасына кирмеге чекине. Эр кес шенъленгенде о сусып отура. Сёзге чыкъмакътан, нуткъ айтмакътан марум олып яшай. Къыз бала ичюн тутукълыкъ азабы эки кере зияде. О севген яшынен ачылып лаф эталмай. Озь къысметинден озю къачып юре. Булар эписи бала оськен сайын онынъ психикасына тесир этип башлай. Яваш-яваш нерва системасыны зайыфлата. Эр шейге ачувнен бакъа, къуванчы эксик ола. Бу дертке огърагъан балаларны деваламакъ ичюн, рларнынъ тюзгюн лаф этмелери, бахтлы олмалары ичюн, совет экимлери, совет педагоглары гедже-куньдюз къайгъырып туралар, бу агъыр ишке буюк чыдам ве сабырнен янашалар. Баланынъ психикасы ве нерва системасы нен багълы олгъан бу кучь вазифеде белли бир дередже мувафакъиет къазанмакъ ичюн эким-логопеднинъ шахсий истидаты, терен

бильгиси ве теджрибеси олмакъ керек. Бу иште эр бир эким мусбет нетидже эльде эталмай. Оны къазанмакъ ичюн баланы этрафлыджа огренмек керек. Айны вакъытта ана-бабасыны, онынъ турмушыны, кадяларыиы, ойнагъан достларыны, къомшуларыны да огренмек керек ола. Тутукъны девалагъан, сёйлендирген эким, онынъ экинджи анасы олып къала.

Биз экимнен онынъ кабинетинде субетлешир экенмиз, шу арада къапы къакъылды ве джевап беклемейип ичери он учь яшларында бир къызчыкъ кирди.

— А, Эльмира? Кир, кир, отур къызым, шимди мен ишимни битиририм, — деди Зибиде Мустафаевна.

Эльмиранынъ мында деваланып къайткъаны энди бир йыл олгъан экен. О баягъы денъишкен, оськен. Бираз утансырап къапу янындаки бош скемлеге отурды. Шейхаметова янъы кельген хастанынъ анасынен лакъырды этмекте эди. О сорав ве анълатувларыны битирген сонъ, шу баланынъ анасы экимге суаль артындан суаль берип башлады.

— Тутукълыкъ хасталыгъыны бир тамам девэламагъа мумкюнми? —деди о экимге шубели козьлерини тикип.

Шейхаметова онынъ бакъышындан ойле анълады ки, онъа не айтсанъ, эп бир инанмайджакъ. Оны къандырмакъ ичюн мытлакъ исбат этмек керек. Шейхаметова бираз индемей турды ве Эльмирагъа бакъып кулюмсиреди де:

— Мына сизге джанлы мисаль, — деди. — Ву къызчыкънен лаф этип бакъынъыз, тутукълыкътан къуртул- макъ мумкюнми-ёкъмы, о сизге анълатыр.

Эльмиранынъ бу дерттен къуртулгъанына энди бир къач йыл олды. Бу йыллар ичинде о учь кере озь лакъырдысыны тешкертмеге кельди. Шимди Эльмира тешкерювге дегиль де, озюнинъ эски досту — оны бу дерттен къуртаргъан экимни корьмеге, сагълыгъыны бильмеге кельди. Чюнки онъа энди тилини тешкертмеге аджет ёкъ. О бир къач йыл ичинде озюнинъ тутукълангъаныны унутып башлады. Тутукълыкъны, бу аджиз

азапны бир тамам башындан аткъарды. Ташкентке кельген сайын Зибиде Мустафаевнаны корьмегендже къайтмай.

— Эльмира, кельчи бу якъкъа, — деди Шейхаметова гъурурлы тавурнен. — Айт, къызым, мына бу къадынгъа, сен насыл тутукълана эдииъ ве насыл о дерттен къуртулдынъ. Мен сизни бир озюнъизни къалдырайым, — деп эким еринден турып кетеджек олды.

— Отурынъыз, кетменъиз, Зибиде Мустафаевна. Мен сизинъ янынъызда лаф этмеге сыкъылмайым, манъа тиль берген сиз олдынъыз, сизден утанмакъ манъа айып дегильми? — деди Эльмира тюзгюн ве татлы тилинен.

Эльмиранен олып кечкен субеттен сонъ, Шейхаметова шу къадындан сорады:

— Эгер сиз берген суалинъизге къанаатлы джевап алгъан олсанъыз, бизге инансанъыз, ярын саба саат докъузда баланъызны бу кабинетке гипноз сеансына алып келинъиз, — деди.

— Къадын къуванчлы козьлерини яшландырып:

Сагъ олунъ, эким, мытлакъ келирим, — деп чыкъып кетти.

Бираздан ичери орта яшларда бир къадын кирди. Шейхаметова бир шейлер язып отура эди. Къадын столгъа якъын келип:

— Селям, Зибиде Мустафаевна! — деди. Шейхаметова башыны котерди, селямны алды ве кене язмагъа тутунды.

— Танымадынъызмы? — деди къадын.

— Бир корьгениме ошатам, лякин хатырлап оламайым.

— Шимди танырсынъыз, — деп къадын къапыны ачты. Ичери тыпкъы озюне бенъзеген къырмызы янакълы яш бир къыз кирди. Шейхаметова оны корьгенинен:

— Машенька, Маша! — Меним дюльберим, тувгъанчыгъым! Сен энди таныладжакъ киби олмагъансынъ, къайдан бойле? — деп эеджанланды.

Къыз Шейхаметованынъ бойнуна сарылды. Козьлерини сюртип озю акъкъында икяе этип башлады...

Маша, биринджи кере анасынен Шейхаметовагъа кельгенде он эки яшында эди. Арадан алты йыл кечти. Шубесиз, къыз баланы

алты йылдан сонъ танымакъ зор. Лякин о Шейхаметовагъа эр йыл келип кете. Алты йыл эвельси онынъ тутукълангъаныны корьген адам аджынып кетер эди. Базы сёзлерни ич де айтып оламай эди, Он эки яшында, дюльбер, сюзме козьлю бу къызчыкънынъ тилини тюзетмек ичюн Шейхаметовагъа баягъы чекишмек, баягъы терлемек керек олды. Онынъ деваланув гъа агъыр берильгенине нервасы чыдамаса да, озюне бакъып ачувланыр, козюне бакъып аджыныр эди. Онъа бир сёзни догъру айттырмакъ ичюн афталарнен огърашмакъ керек олды. Маша бутюн кучюни ортагъа къойып кученир эди, боюны созулыр, дамарлары къабарып чыкъар, бети къып-къырмызы олур, сеси инджечик чыкъар, лякин сёзю анълашылмаз эди. О къадар чекишип сёзни догъру айталмагъан сонъ окюрип агълай эди. Бу алдан оны къуртармакь ичюн Шейхаметова онъа чешиг усулларнен якълашты. Башта илядж берди, сонъра гипноз япты, тилини ачмагъа ярдым эткен чешит амелиятлар кечти. Буны эм кабинетте, эм эвде анасынынъ ярдымынен кечирди. Биринджи девалав курсы бойле кечти, тутукълыгъы къалмады. Бир йылдан сонъ кене кельди. Бу сефер азгъана файдаланып къайтты. Эки йылдан сонъ учюнджи кере девалав курсыны кечти. Бир тамам тюзелип кетти.

Мына шимди Маша кене Шейхаметованынъ алдында отура. Кабинетте эмшире къыз ве озь невбетини беклеп кирген эки ана-баба даа бар. Шейхаметова индемей. О танымагъан, бильмеген адамлары янында Маша насыл лаф этеджегини динълеп тура.

— Педагогика институтына кирдим, Зибиде апа. — деди о азачыкъ къызарып. Диплом алсам сизни эвге чагъыраджагъым, мытлакъ келирсинъиз.

Шейхаметова онынъ тюзгюн лакъырдысына къувангъанындан даянамай еринден турды да:

— Сагъ-селямет олсам мытлакъ барырым, Машенка, даветинъ ичюн сагъ ол, — деп къырмызы янагъындан опьти.

Бу къыз къач йыллар эвельси тутукъланып лаф эталмайдыр, деген фикир кабинетте отургъанларнынъ акъылына биле кельмеди. Ялынъыз анасынынъ козьлеринде къуванч нурлары янмакъта эди.

Кимге-кимге, онынъ насыл тутукълангъаны эр кестен зияде анасына малюм эди.

— Мен сизге риджа этем, мени бир кере даа девалав курсындан кечиринъиз, Зибиде апа, — деди о сагълыкълашкъанда.

— Маша, сен пек яхшы ве пек темиз лаф этесинъ, санъа даа не керек?

— Эки йылдан берли озюмни яхшы дуям, лякин инанып оламайым, акъылыма тюшкенде этим-теним къалтырай, къоркъам. Тутукълыгъым къайтып келир, деп къоркъам...

Шейхаметова онынъ неден къоркъкъаныны эльбетте козюне бакъкъанда анълады. Маша озь бахтына аля даа инаналмай. О тутукълыкъ дердине насыл огърагъаныны, насыл чекишкенини, юреги чыдаялмайджакъ азаплар чеккенини унуталмай. Янъы адамлар, янъы достлар арасында бахт тапкъанына инаналмай. «Оны бу сонъки азаптан къуртармакъ къолай, онъа гипноз керек» деп тюшюнди Шейхаметова.

— Яхшы... Барсын сенинъ истегенинъ киби олсун, Маша. Язлыкъ имтиандан сонъ бир келип кетерсинъ...

Зибиде Мустафаевна бизни чокътан-чокъ суаллер меракъландыргъаныны анълады ве медицинагъа насыл кельгени акъкъында икяе этти:

— Мен о вакъыт беш яшында эдим, — дей Шейхаметова. — Анам пек агъыр хасталанды. Биз къартбабамнен бир эвде яшай эдик. Тизем мени пек север эди. Яныма кельди де, — ананъны башкъа бир шеэрге алып кеттилер, — деди. Мен ойнап отургъан еримде таре токътадым ве тикилип тиземнинъ козюне бакътым.— Анамны башкъа шеэрге не ичюн алып кеттилер, я мени де не ичюн, алмадылар? — дедим. Тизем меним къолумдан тутып, софагъа алып чыкъты. Анамнынъ яткъан одасынынъ къапусыны ачты да: — Мына коресинъми, ананъ ёкъ, — деди.

Акъикъатен ода бош эди. Анамнынъ яткъан кроваты устюнде тёшеги тыгъыртылып, джыйыштырылгъан эди. Бу ерде тизем бетини оглюгинен къапатып агъламагъа башлады. Бизим

янымызда ортанджы агъам тура эди. О, де тиземе, де манъа бакъты да софагъа чыкъты.

Анълашылгъанына коре о мени де агълар деп къоркъа экен. Мен агъламадым. Аксине, тиземнинъ гонълюни алмагъа тырыштым.

— Агъламанъ, тизе, анам тезден къайтып келир, — дедим. Бу сёзлернен мен эм тиземни, эм де озюмни къолгъа алдым, сонъ экимиз де агъламадыкъ. О вакъыт тизем меним сёзлеримни текрарлады: «Эбет, эбет къызым, ананъ тезден къайтып келир».

Тизем бираз тынчлангъан сонъ, меним антерчигимнн, явлучыгъымны, чорапларымны топлап бир богъчагъа къойды да: «Мына къызым, ананъ кельгендже енъгенъни эвинде отураджакъсынъ, юр кетейик, анда сени беклейлер», деди.

Сонъундан анъладым ки, анамны носилканен алып чыкъкъанда мени корьмесин деп сакъламакъ истеген экенлер. Бир къач куньден сонъ, меним башыма апансыздан бир къаза даа кельди. Мердивенден йыкъылдым ве къолумны сындырдым. Ойле кийик сеснен къычырып агъладым ки, бир къач дакъкъа ичинде бутюн аилемиз меним башыма топланды. Къолум шишмеге башлады. Текяран тутып бакъаджакъ олсалар, агърысына даяналмайып сесим седа кетип агъладым. Эмджем мени къучагъына котерип, догъру хастаханеге кельди. Сыныкъ къолумнынъ пармагъында оюнджакъ ерине къуллангъаи юзюгим бар эди. Оны не исе, зорнен кесип, шишик пармагъымдан чыкъарып ташладылар. Сонъра эмджем мени сыныкъ-чыкъыкъларны ерине къойгъан бир белли адам бар экен, онынъ эвине алып кетти.

Мени столгъа отуртып, къолумны тартты, ерине къойды, сонъра киришлеп, байлады ве энъсеме асты. Бу шейлерни япкъан адам манъа шашып къалды. Чюнки мен чыдаялмайджакъ агърыгъа даянып, сесимни биле чыкъармадым. Сонъра, бутюн къорантамызнен меним чыдамлы экенимни айтып юрдилер.

Бир къач куньден сонъ, бу хабер бабама барып етти. О мени ич де сёгмез ве урмаз эди. Тизлери устюне отуртты да: — Ах меним

къызым, бурма сач къызым, — деп охшады. Анам меним сачларымны орип, башымнынъ тёгерегине айляндырып багълар эди. Бу шей, ничюндир, бабама кобетенинъ кенарыны хатырлатыр экен.

Анам о вакъыт пек агъыр операциядан къуртулып кельди. Лякин даа пек чокъ вакъыт еринден турмайып яткъан эди. Бир къач ай девамында бизим эвге сыкъ-сыкъ эким келип турды. Бу эким дюльбер ве шакъаджы бир яш адам эди. Балаларны севсе керек, эр кельгенде мени охшар ве кульдирип кетер эди. Меним чыкъаргъан ресимлеримни къолуна алып бакъар ве макътар эди. Бу эким менде насылдыр бир кемалатлыкъ корип:

— Сен эким оладжакъсынъ! — дей эди. Шимди мен онынъ сёзлерини хатырлайым да, озь-озюмден сорайым: «Аджеба о адам ничюн манъа рессам оладжакъсынъ демеди де, эким оладжакъсынъ», деди? Бельки мен рессам олур эдим. Амма о бутюн вакъыт «эким оладжакъсынъ» деп юрди. Кимерде башындан шапкесйни чыкъарып меним башыма кийдирир де, «Мен балабан экимим, сен кичкене экимсинъ» деп кулер эди.

Шу куньден сонъ, инанасызмы, мен эким оладжагъым деп юрдим. Меним бала юрегиме бу зенаат ичюн бир сыджакълыкъ синъди. Адетиндже баладан: — Сен ким оладжакъсынъ? — деп сорайлар. Бу суальге мен эр вакъыт, — эким оладжагъым, — деп джеваплана эдим. Бойле дегенде акъранларым арасында мени мыскъылла гъан, эрмштиргенлер ола эди. Амма, мен оларнынъ бирине къулакъ асмай, озь ниетймден, мурадымдан къайтмай эдим. Лякин о вакъыт девир башкъа эди.

Сен мурад этесинъ амма, санъа къаршы чыкъсалар, я да ананъ, бабанъ окъугъанынъа разы олмаса не япаджакъсынъ? Озюм де къыз балам. Сизге малюм ки, о вакъыт къыз балагъа бойле къопулар къолайлыкънен ачылмай эди. Не исе, мен докъуз яшына кельдим, мени аля даа мектепке бермейлер. Анам исе, мени даа пек яш бир сабиий ерине коре эди.

Бир кунь агъаларым янъы кольмеклер кийип, китапларыны къолтукъларына къыстырып мектепке кеттилер. Мен анамнынъ янына келип:

— Мени мектепке не вакъыт йибереджексиз? — деп агъладым.

Акъшам бабанънен лаф этермиз, — деди анам. Акъшамгъа къадар софада отурып бабамны бекледим. Лякин бабамны корип оламадым. Анълашылгъанына коре иштен пек кеч кельген. Мен ятып юкъладым, лякин саба эр кестен эвель уяндым. Бабам мени мектепке бермеге разы олды. — Ялынъыз бир шартнен къызым, бир кунь даа сабыр эт, мен санъа элифбе ве чанта алайым, — деди. — Ёкъ, ёкъ, бугунь мени мектепке алып барынъыз, элифбени, чантаны сонъ алырсыз, — деп инатландым. Сонъра долафтан тез-тез эки дефтер ве къалем тартып чыкъардым ве бабамнынъ алдында «Мен азырым» деген киби къадалып къалдым.

Бу адетимни бабам пек бегенсе керек, — кийиндир оны! — деди анама. Энъ яхшы антеримни кийдирип, сачларымны кене ойле, «Бурма кенар» байлап, анам мени мектепке озгъарды. Дефтерлеримни исе, джоймасын деп явлыкъкъа сарды.

Мен о явлыкъны ольгендже унутмайджагъым. Чюнки манъа чанта алмадылар. Бир йыл китаппарымны шу явлыкъкъа орап мектепке къатнадым.

Мен пек яхшы окъуп йылны екюнледим. Экинджи йылы кене агъыр хасталанып алты ай тёшекте яттым.

Энди хасталыгъым кечип башлагъанынен яткъан еримде дерслеримни огренмеге тырыштым. Чокъкъа бармадан окъумагъа ве окъугъан шейимни къайтарып айтмагъа огрендим. Яваш-яваш агъаларымнынъ китапларыны алып окъумагъа башладым. Олар энди бешинджи сыныфта эдилер. Акъшам олар дере япсалар, мен де кенардан бакъып турар эдим.

Мен олардан токътамай-турмай бильмеген шейлеримни сорар эдим. Сыджагъым котерилип башласа, бабам къолумдаки китапларымны тутып алыр эди. Мен кене чаресини тапып тёшегим

астына сакълар эдим. Хасталыкъ себебинден бир йыл мектепке баралмадым.

Кузьде яхшы олдым ве догъру озь сыныфымнынъ партасына — учюнджи сыныфкъа барып отурдым. Балалар манъа, — экинджи сыныфта окъуйджакъсынъ, — деселер де, мен еримден турмадым. Олар энди къошмакъ, чыкъармакъ, дарб этмекни кечкенлерини айталар, мен кене озюмни сыкъмайым. — Манъа истеген вазифенъизни беринъиз, чезип берейим, — дедим балаларгъа. Эм ойле яптым ки, олариынъ бильмеген, чезамагъан вазифелерини япып бердим. Балалар меним китап окъугъаныма ве вазифелерни чезгениме шашып къалдылар. Бу шамата арасында оджапчем кирип кельди. О балаларны тынчландыргъан сонъ, меним яныма кельди де:

— Сен шимдилик мында отур, къызым, сонъра мен сени башкъа сыныфкъа авуштырырым, — деди. Бутюн сыныфнынъ балалары меним тарафымны тутып оджап- чеге ялвардылар. — Зибиде яхшы окъумагъа биле, вазифелерни де пек яхшы чезе! — деп чувулдаштылар.

— Оджапче эр кесни ерине отуртты ве мени тахтагъа чагъырды. Биринджи, экинджи сыныф вазифелерини берди, чездим. Учюнджи сыныф китабы берди, бир ерде тутылмайып окъудым ве анълаттым.

— Аферим! — деди оджапче ве биринджи партадан манъа ер косьтерди. Бир йылдан сонъ, мен бешинджи сыныфта окъуп башладым.

Он учь яшымда экенде пек чокъ ильмий брошюралар окъудым. Экимликке олгъан севгим, авеслигим кеттикче артты. Чешит хасталыкълар акъкъында язылгъан брошюраларны къолумдан ташламай, окъуп огрендим. Башта эким олмагъа истейим десем де, бу балалыкъ эди. Шимди акъикъатен экимнинъ не демек олгъаныны анълап башладым.

Он беш яшымда экенде, агъамнен меслеатлашып эмшире-эбанайлыкъ техникумына кирдим. Дёрт йыл буюк авесликнен окъудым ве алий ишаретнен битирип чыкътым. Ондан сонъ

мединституткъа кирдим. Беш йыл окъуп, бельгили диплом алдым...

Симферополь медицина институтында окъугъанда мен асыл имтиан берип оламам деп раатсызланмадым Озюмни энди эким эсаплай эдим, Эм ойле де олып чыктты. Имтианларнынъ эписинден «отлично» ишарети алдым. Имтианларны берген сонъ, группамызыен бир ерге топландыкъ ве не япаджагъымызны бильмей тура эдик. Эписи къуванч алямети олса керек, бакъсакъ аудиториядан профессорымыз чыкъты.

— Не беклеп турасынъыз? — деди о кулимсиреп. — Имтианларны бердинъиз, энди эпинъиз экимсинъиз. Эпинъизнинъ юзюнде мерамет ве джиддийлик корюлип тура!

Къарт профессорымыз бу сёзлерини айтты да, мердивенлерден тюшип кетти. Мен о вакъыт анъладым ки, эким олмакъ ичюн инсангъа эвеля эки кейфиет керек экен. Бириси — мераметлик, экинджиси — джиддийлик.

Эм техникумда, эм институтта окъугъанда мен ялынъыз хирург олмакъ истей эдим. Чюнки, яш экенде анамнынъ хасталанувы, эвимизге шу эким-хирургнынъ келип турмасы, ниает меним къолумнынъ къырылмасы — булар эписи манъа белли бир теэссурат къалдырса керек.

Институтнынъ сонъки курсында бизни психиатрия хастаханесине алып барды ве лекдиялар окъудылар. Мен анда яткъан чешит хасталарны корип, инсаннынъ психологиясынен меракъланып башладым. Инсангъа физик ярдым япмакъ мумкюн, лякин медицина ярдымы тек бунынъле сынъырланмай экен. Стол устюнде беяз чаршаф тюбюнде яткъан хастанынъ агъыргъан ерини операция япар, кесер алыр, къуртарырсынъ.

Лякин онынъ даа ахлякъий-рухий ярдымгъа итияджы бар, чюнки о озюнинъ дерди акъкъында тюшюне, яныкълай ве даа зияде чекише. Мына бу ерде хастанынъ психикасыны анъламакънынъ пек буюк эмиети бар. Психиатрия хастаханесинде мен чешит тюрлю экимлернинъ, чешит сой хасталарнен

курешкенлерини корьдим. Бу ишке буюк сабыр, буюк теджрибе ве мерамет керек олгъаныны анъладым.

Сонъра бир намлы къарт психиатрнен таныш олдым. Онынъле кечирген файдалы субетлеримиз манъа бу зенаатиы сайлап алмагъа ярдым этти. О къарт психиатрнынъ янында мен чокъ йыллар чалыштым, ондан чокъ шейлер огрендим. Мына, бойледжесине мен экимлпкке кельдим. Шукюрлер олсун, ич пешман этмейим. Энди эким-логопед олып чалышкъаным отуз йылдан зияде.

Озь ишини джан юректен севген бу эким, янъы усулнынъ яхшы нетиджелерини корип къувана ве озь теджрибесини башкъа экимлерге огретмеге тырыша. О, эсас вазифесинден башкъа, Ташкент шеэр ве область экимлерине ве логопедлерине консультация бере. Ташкент логопедлери опомде чешит ильмий темаларда чыкъышта булуна. Меденнет педагогикасы университетинде лекция окъуй. Республикаиынъ дигер шеэрлеринде чалышмакъ ичюн 13 логопед эким азырлады. Бу яхшы ишлери ичюн Шейхаметова СССР Сагълыкъ сакълав министрлиги тарафындан «отличник» значогынен ве дигер къыйметли бахшышларнен мукяфатланды.

Зибиде Шейхаметовагъа республикамызнынъ эр бир кошесинден ве къардаш республикалардан юзлернен мектюп келип тура. Олардан бир къач мисаль кетирейик.

«Къыйметли Зибиде Мустафаевна! Юрегимдеки севинчни сизге бильдирмеге сёз тапмайым. Сиз меним экинджи анам олдунъыз. Анам мени догъургъан олса, сиз манъа тиль бердинъиз.

Мен окъувны ташлагъан эдим. Лякин, шимди институткъа кирмеге азырланам. Сизни къучакълайым ве опем». (Пылева Зоя).

«Экинджи кере дюньягъа кельгеним ичюн, сизге юрекке сыгъмайджакъ къуванчлы тешеккюримни бильдирем» (Владимир Косяковский). «Чокъ шей дюньяда унутыла, лякин сизни омюрим бою унутмам» (Неля Ягудаева).

«Мен 22 йыл тутукълыкъ хасталыгъынен чекиштим. Дюрюст лакъырды этип оламагъаныма пек ынджына эдим. 1962 сенеси 27 мартта мени бу дерттен Зибиде апа къуртарды» (Матчан Рустемов).

Зибиде Шейхаметованынъ адресине Ленинграддан, Джамбулдан, Чимкенттен ве даа чокъ ерлерден эр кунь бойле онларнен мектюплер келип тура. Совет медицинасынынъ бу къазанчыны халкънынъ бахтына ве сагълыгъына багъышлав ёлунда джан-гоньюльнеи чалышаяткъан Зибиде Шейхаметовагъа алидженап ишинде даа буюк мувафакъиетлер истеймиз.

МЕТИН ЯЗУВЫНЫНЪ
ВЕ ОЧЕРК ТАЛИЛИНИНЪ ИНДЖЕЛИКЛЕРИ

• Юкъарыда басылгъан очерк орьнеги 2007 сенеси, Р. Кадыевнинъ хатыра акъшамы ичюн белли шаир ве языджымыз Шакир Селим тарафындан азырланып, аудиториягъа окъулгъан эди.

Бу – ***портретли очерк*** орьнегидир.

Талилини япар экенмиз, портретли очерк жанрынынъ эсас къаиделерини хатырлатып, о къысымларыны косьтермеге гъайрет этеджекмиз.

Портретли бир очерк – весикъалы (документаль), догъру, керчекчи, тасвирий ве тарифий бир эдебий метиндир. Бу метинде мутлакъ парлакъ тасвирий васталар къулланылыр.

• **Очеркнинъ макъсады:** инсаннынъ рухий-маневий дюньясыны ачыкъламакъ, бу къараманнынъ меракълы бир шахыс олгъаныны исбат этмектир.

• **Очеркнинъ алгоритми:** ватанпервер бир инсан сымасыдыр.

• **Муэллифнинъ къарамангъа къаршы алякъасы:** чекинмей, сыкъылмай къараман акъкъында озь теэссуратларыны язмалы. Муэллиф, къарамангъа къаршы озь меракъыны косьтермеге утанмамалы.

• **Очерк къараманы (о инсан):** бу инсанны дикъкъат иле инджелемели; бети, козю, къашы, юрюши, адетлери, сеси ве табиатынынъ индже нокъталарына дикъкъат бермели. Бет-сыма

тасвирини сызгъанда тек парлакъ, кимседе олмагъан хусусиетлери акъкъында сёз этильмелидир.

Айрыджа, бу инсан насыл куле, неге ачувлана, насыл динълей, насыл анълатув хусусиетлери бардыр, дикъкъаткъа алынъыз. Бу ерде къараманнынъ пек нормаль васыфлары (гузель къара къаш-къара козьлери, беяз инджи тишлери) акъкъында язмакъ – ТАБУдыр. Яни, кереги ёкътыр.

Къараманнынъ иши, севген хоббилери, аилеси ве достлары акъкъында онынъ озюнден динълеп къайд этинъиз.

Къараманнынъ инсанларгъа къаршы мунасебети недир; этрафтаки инсанларнынъ бу къарамангъа олгъан мунасебетлери насыл экенини тесбит этинъиз.

• **Къараманий адисе:** очерк къараманынынъ сизге тесир эткен арекети не эди? Не ичюн бу адамны макъале мевзусынынъ эсас къараманы оларакъ сечтинъиз? О февкъуляде адисенинъ тарифини беринъиз.

• **Къараманны идеаллештирме:** эльбетте, эр бир очеркнинъ гъаеси – социум маневиятыны арттырмакъ ве инсан ахлякъына хызмет этмектир. Бунынъ ичюн муэллиф очерк къараманыны «идеаль инсан» къыяфетине мутлакъ сокъаджакътыр.

Лякин, буны япкъан сырада къарарыны къачырмамакъ ве пембе булутларда ялдамамакъ керектир. Къарамангъа аит бир чокъ аля истидатыны косьтерген орьнеклер де берилир. Бизим юкъарыдаки орьнек очеркте къараманнынъ эки тильдеки шиирлери, онынъ эдебиятчы рухтаки дуйгъулы бир инсан олгъаныны косьтермектедир.

• **Очеркте мизаий элементлер:** бир очеркте мевзу иле алякъалы бир мизаий (иджвий, юмористик) элемент къоша билесинъиз, чюнки бойле бир элемент очеркни даа джанлы ве эмоциональ япар.

• **Очерк мундериджеси:** бир метиннинъ мундериджеси – бош бир къалыптыр. Оны белли бир низамнен толдурмалыдыр. Къалыпнынъ озю – язылы я да сёзлю жанрдыр (*макъале, левха, лекция,* фоторесимли бир *презентация, ильмий макъале, хатырат* ве саире). Бизим метнимиз – портретли очерк къалыбындадыр.

• **Очерк аджими / колеми:** муэллифке багълы бир къарардыр. Очерк языджысы, метиннинъ макъсадына коре, очеркининъ колемини озю къарарлаштыра биле. Лякин, эр анги бир очерк язысынынъ узун олмагъаныны билемиз.

• **Очеркнинъ тили:** эдебий, юксек бир тиль олмалыдыр. Очерк жанры, бильгенимиз киби, ильмий макъале, публицистика жанрларына якъын тургъан бир жанрдыр. Бунынъ ичюн, очеркнинъ тили гъаet эдебий-бедий, амма, о бир тарафтан да, анълашылгъан бир тиль олмакъ керектир.

• **Очеркнинъ серлевхасы:** къыскъа ве догъру олмалыдыр. Тек бир сёзден ибарет олгъан очерк серлевхалары да олса, маналары ачыкъ-айдын, метин мундериджесине келишикли ве къараман сымасына ляйыкъ олмакъ керектир.

КЪУЛЛАНЫЛГЪАН ЭДЕБИЯТ

1. Абдураман И. Несиримизге бир назар // Йылдыз. – 1999. – №2. – С. 6 – 15 .
2. Абрамович Г.Л. Введение в литературоведение. – М., 1979. – 352 с.
3. Азизов Дж. Бедий талиль принциплери // Йылдыз. – 1990. – №2. – С. 86 – 90.
4. Алексеев В.А. Русский советский очерк. – Ленинград, 1980. – 116 с.
5. Алиев Ю. Очерклер джыйынтыгъы // Ленин байрагъы. – 1977. – декабрь 27.
6. Алядин Ш. Юксек хызмет (Языджылар акъкъында икяелер). Ташкент: Гъ. Гъулам адына Эдебият ве саньат нешрияты, 1983. – 206.
7. Алядин Ш. Чорачыкълар. Эссе. Йылдыз. 1984. - №1. – с.43-101.
8. Аметов Дж., Арифов Э. Абдул Тейфукъ. – Ташкент, 1981. – 186 с.
9. Аметов Дж. Очерклер джыйынтыгъы // Ленин байрагъы. – 1981. – апрель 14.
10. Арифов Э. Айдын уфукълар. – Ташкент, 1981. – 160 с.
11. Велиев А. Девирге мунасип эсерлер яратайыкъ // Йылдыз. – 1989. – №3. – С. 131 – 136.
12. Велиев А. Джесюр къадынлар акъкъында // Ленин байрагъы. – 1977. – октябрь 29.
13. Велиев А. Ираде: (очерклер). – Ташкент: Эдебият ве саньат нешрияты, 1987. – 200 с.
14. Гаспринский И. Биобиблиография. – Симферополь, 1995. – 26 с.

15. Джесарет. Очерклер. (ред. У. Эдемова). Ташкент: Гъ. Гъулам адына Эдебият ве саньат нешрияты, 1986. – 183.
16. Еди йыллыкъны яратыджылар. – Ташкент, 1959. – 177 с.
17. Измайлов С. Керекли ве меракълы китап // Ленин байрагъы. – 1960. – майыс 5.
18. Измайлов Ф.А. Наедине с Паустовским. – Ленинград, 1990. – 135 с.
19. Ислямов М. Атешли кок тюбюнде. – Ташкент, 1980. – 213 с.
20. Канторович В. Заметки писателя о современном очерке. – М., 1973. – 178 с.
21. Керимов И. Библиографик сечмелер. – Акъмесджит, 1994. – 42 с.
22. Керимов И. Теренлик. – Ташкент, 1988. – 144 с.
23. Къуртнезир З. Юксек гъаели, зенгин мундериджели эсерлер яратмалы // Йылдыз. – 1982. – №2. – С. 16 – 29.
24. Къуртнезир З. Очерклер ве левхалар. / «Йылдыз»нынъ 25 йыллыкъ библиографиясы. Акъмесджит: Къырымдевокъувпеднешир, 2005. - С. 102-114.
25. Молла А. Мушкюль ёллар. – Ташкент, 1983. – 248 с.
26. Нагаев С. Замандашларымызнынъ сималары // Ленин байрагъы. – 1980. – майыс 20.
27. Нагаев С. Ирадели адамлар // Ленин байрагъы. – 1987. – август 27.
28. Нагаев С. Йылнамелердеки излер. – Ташкент, 1991. – 304 с.
29. Нагаев С. Федакярлыкъ. – Ташкент, 1976. – 208 с.
30. Нагаев С. Яшлыкъкъа хас дуйгъунен. – Ташкент, 1977. – 226 с.
31. Нагаев С. Кельдинъми, балам… Эссе. Йылдыз. – 2004. - №4. – с.4-39.
32. Нагаев С. Асыргъа мусавий омюр (повесть-эссе). Акъмесджит: Къырымдевокъувпеднешир, 2004. – 104
33. Николюкин А.Н. (гл.редактор и составитель). Литературная энциклопедия терминов и понятий. Москва: НПК «Интелвак», 2001. – 1274.

34. Озенбашлы А. Баш мевзу – эмек // Ленин байрагъы. – 1976. – сентябрь 7.
35. Октябрь ёлунен. – Ташкент: Гъ. Гъулам адына Эдебият ве саньат нешрияты, 1968. – 387 с.
36. Осман А. Эмдженъден селям. Очерклер. Ташкент: Гъ. Гъулам адына Эдебият ве саньат нешрияты, 1972. – 82.
37. Осман А. Осюв басамакълары. – Ташкент, 1984. – 198 с.
38. Османов Ю. Из плена лжи. – Симферополь: Доля, 2001. – 256 с.
39. Сейдаметов С. Очерклерни окъуп чыкъкъан сонъ // Ленин байрагъы. – 1960. – июль 17.
40. Селимов Ш. Денъишювлер девири ве иджаткяр // Йылдыз. – 1986. – №2. – С. 120 – 129.
41. Тимофеев Л.И., Тураев С.В. Краткий словарь литературоведческих терминов. – М., 1978. – 223 с.
42. Фазыл Р. Алидженап иш // Ленин байрагъы. – 1977. – январь 18.
43. Фазыл Р. Аналар яш экенде. – Ташкент: Гъ. Гъулам адына Эдебият ве саньат нешрияты, 1977. – 172 с.
44. Фазыл Р., Нагаев С. Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы. – Акъмесджит: Къырымдевокъувпеднешир, 2001. – 640 с.
45. Фазыл Р. Садыкълыкъ. Федакяр адамлар акъкъында икяелер. Преданность. Очерки. Ташкент: Гъ. Гъулам адына Эдебият ве саньат нешрияты, 1979. – 236.
46. Чебер эллер. Очерклер. (тертип эткен ве редактирлеген У. Эдемова). Ташкент: Гъ. Гъулам адына Эдебият ве саньат нешрияты, 1981. – 252.
47. Черкез-Али. Очерклер. Ешиль далгъалар. Ташкент: Гъ. Гъулам адына Эдебият ве саньат нешрияты, 1976. – С. 127-258.
48. Эмиров А. Танъны къаршылап. – Ташкент: Гъ. Гъулам адына Эдебият ве саньат нешрияты, 1983. – 212 с.

Учебное издание

Джелилова Л.Ш.

ЖАНР ОЧЕРКА В КРЫМСКОТАТАРСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

(на крымскотатарском языке)

Редактор: Джелилов А.А.
Ответственный за выпуск: Хотеева Л.В.
Компьютерная верстка: Захарчук В.В.

Формат 60x84 /16.Усл. печ. л.5,81.Заказ № 005/1224. Тираж 500 экз.

Издательство ООО «ДИАЙПИ»
г. Симферополь, пр. Кирова, 17 тел./факс +7(3652) 248-178, +7(978)7765676.
dip@diprint.com.ua, www. diprint.com.ua

Отпечатано в ИП Куртбединова Д.А.
297573, Республика Крым, Симферопольский р-н.,
с. Фонтаны, ул. Юксеклик, 5.